

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Brabant à la carte

Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw

Oostindiër, A.E.D.

Publication date

2022

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Oostindiër, A. E. D. (2022). *Brabant à la carte: Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 4: Het hertogdom in kaart gebracht. De constructie van Brabant als een administratieve ruimte

In een brief van 10 maart 1413 droeg hertog Antoon zijn financieel specialisten van de Rekenkamer op een overzicht te maken van de *renten die te lossen staen ende die men onder ander jaerlicx sculdich es uten erfrenten ende demeene van Brabant*.¹ Door deze inventarisatie hoopte de hertog zicht te krijgen op de delen van het domein waarvan hij de inkomsten moest missen. Het bewaren van dat overzicht was een belangrijke taak van de Rekenkamer die hij in 1404 had opgericht, maar krap tien jaar na die institutionele innovatie had de vorstelijke administratie nog geen pasklaar inzicht in de staat van het domein.² Voor het in kaart brengen van de verdwenen renten, onderzochten de financieel specialisten tientallen rekeningen van de veertien lokale rentmeesters.³ Antoon liet waarschijnlijk ook een oproep uitgaan in het hertogdom dat personen die aanspraak maakten op bepaalde renten zich bij de Rekenkamer moesten melden met schriftelijke bewijsstukken. Voor tientallen vervreemde renten waren echter geen brieven te vinden. Een aantal brieven uit de jaren 1391-1392 was niet ondertekend, wat deed vermoeden dat sommige beleningen onderhands hadden

¹ *Dit es tverclaers vanden renten die te lossen staen ende die men onder ander jaerlicx sculdich es uten erfrenten ende demeene van Brabant ende die welke ghetrocken sijn uten rekeningen vanden rentmeesters particuliers van Brabant indie camer vander Rekeningen mijns beren sbertogen van Brabant te Brussel, bi sinen bevele ende bi sinen brieve geschreven 10 dage in merte 1412 om der redenen ende inder manieren hier na volgende*, ARAB RK 436, f. 35r. Jaap Ligthart dateerde de voltooiing van de inventarisatie op juni 1416, en van de afgeronde domeinstaat op het einde van dat jaar. Als aanleiding voor de creatie van het overzicht noemde hij de constatering van de regentschapsraad van Jan IV dat de hertogelijke financiën problematisch waren. Hij ziet de creatie van de domeinstaat als initiatief van de Staten. De brief van Antoon uit 1413 (f. 35r) noemde hij niet. Wel stelde hij dat het overzicht van renten op f. 35r-59v een bewerking is van het eerste op f. 1r-18v. Als dat inderdaad zo is, moet ook dat eerste overzicht op instigatie van Antoon in 1413, en niet van de Staten in 1416, zijn opgesteld. Desondanks is het duidelijk dat de Staten in 1416 de domeinstaat konden gebruiken om druk uit te oefenen op Jan IV voor de sanering van zijn financiën, zie Ligthart, *Vorst aan de grond*, p. 305-310. Overigens, aangezien de Staten al als voorwaarde voor de eerste buitengewone bede voor Antoon hadden geëist dat de domeinen werden hersteld, ligt het voor de hand dat de administratie vrij snel na zijn aantreden is begonnen met het inventariseren van alle renten, en dat de domeinstaat is gebaseerd op gegevens verzameld over een langere periode. Zie ook Stein, 'Vergeten crisis', p. 413-433.

² In de acte van oprichting van 1 juli 1404 stond dat de Rekenkamer tot taak had *la conservacion des rentes, revenues, fourfaitures, amendes et autres choses*. Een belangrijk doel was het herstellen van delen van het domein die gedurende de veertiende eeuw waren losgekoppeld van het hertogdom, zie Uyttebrouck, *Gouvernement du duché I*, p. 402, en voor de akte van oprichting Gachard, *Inventaire I*, p. 88-89 nr. XII.

³ Namelijk die van Leuven, Brussel, Tervuren-Vilvoorde, Overijse (met Rode), Tienen, Geldenaken, Nijvel, Antwerpen, Lier-Herentals, Den Bosch, Maastricht, Turnhout, Overzenne en Overmaas. Terhulpen ontbreekt.

plaatsgevonden.⁴ Een inventarisatie van de hertogelijke schulden toonde aan dat de administratie maar weinig overzicht had over gebiedsdelen die hertogin Johanna als onderpand voor haar schulden had moeten afstaan. De rekenmeesters noteerden dat *alrehande slote ende lande* verzet waren, *voor grote sommen van gelde dair af men noch gbeen claernesse en weet*, en schatten de totale lasten op vijftigduizend kronen.⁵ Na hun eerste inventarisatie, deden de rentmeesters uitgebreid vervolgonderzoek naar de verloren renten. Ze stelden een lijst op met voorwaarden waaraan beleningen moesten voldoen. Renten die waren uitgevaardigd als compensatie voor hertogelijke schulden of als dank voor ‘goede dienst’ werden illegitiem verklaard. Renten op ambten werden opgeschort.⁶ Zo bleven er uiteindelijk van de domeinrenten die de Rekenmeesters als verloren hadden beschouwd nog heel wat over voor de vorst. Intussen waren de vorstelijke schulden echter opgelopen. Toen de inventarisatie eind juni 1416 was afgerond, was hertog Antoon al meer dan een halfjaar overleden, en de financiën van de nieuwe hertog Jan IV stonden er bijzonder slecht voor. De Staten spanden zich dan ook in om de financiën te saneren, en de structurele inkomsten van de nieuwe hertog te herstellen.⁷

De gebeurtenissen tussen 1413 en 1416 illustreren hoe beperkt de blik van de centrale administratie op het hertogelijke domein was. Hoewel de Rekenkamer als opdracht had dat overzicht bij te houden, moesten zijn financieel specialisten dit uit vele verschillende stukken reconstrueren. Dit werpt de vraag op, welk overzicht Brabantse administratoren hadden van het hertogdom, en op welke manieren zij het hertogdom in hun rekeningen in kaart brachten. De eerste stelling van dit hoofdstuk is dat de traditionele vorstelijke administratie een selectief beeld van het hertogdom produceerde. Zeker gedurende de veertiende eeuw hadden administratoren niet als doel om de ruimte systematisch in hun rekeningen weer te geven, maar werkten ze eerder op basis van het

⁴ Namelijk de vervreemding van de dingbank van Aarle, Beek en Rixtel aan Dirk de Roevere (ongetekende brief van 15 november 1392), en de hoge heerlijkheid van Liende aan de heer van Boxel (ongetekende brief van Pinksterzondag 1391).

⁵ ...comende also men ducht over 50.000 croonen, ARAB RK 436, f. 102r.

⁶ In de domeinstaat staan artikelen geciteerd, die vanwege het ontbreken van de lijst moeten worden gereconstrueerd. Renten als compensatie voor schuld, waarvan een brief ontbreekt, en als blijk van goede dienst werden steeds afgekeurd. Vgl. Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 163: misschien waren het geen bezwaren van ambten, maar overgenomen schulden op de ambten; dan nog konden die snel oplopen, de reden waarom Filips de Goede ze afloste.

⁷ Op 29 januari 1417 sloten ze een overeenkomst met de hertog, waarin ze beloofden de kosten van Jans hofhouding te dragen maar die ook terugschroefden van 35.000 naar 16.000 kronen, en afspraken om de domeinen, heerlijkheden en burchten terug te kopen om de vorstelijke inkomsten te herstellen, Ligthart, *Vorst aan de grond*, p. 306, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché I*, p. 537-538, Boendale, *Yeasten VII*, r. 7025-7094. Voor de akte van 29 januari 1417: ARAB RK 10, f. 502, RK 11, f. 134, Brussel KB hs. 18.735, f. 97.

beeld van het hertogdom dat ze in hun hoofd hadden. De centrale these van het hoofdstuk is dat Brabanders in de fiscale sfeer het hertogdom gedetailleerder in kaart brachten, maar dat dit niet direct gepaard ging met een proces van opgelegde staatsvorming en centralisering. Onderdanen onderhandelden met vorsten over ideeën die de centrale administratie mocht produceren. Zo versterkte het wel de integratie van het hertogdom als een samenhangende politieke ruimte, vanuit een publiek belang. De fiscale hervormingen van Filips de Goede zette een mentaliteitsverandering in gang, waardoor onderdanen een gedetailleerde fiscale administratie niet langer zagen als een bedreiging, maar als een garantie voor een eerlijker belastingverdeling. Zo was ook de constructie van Brabant als administratieve ruimte een product van een politieke onderhandeling, waardoor de Staten hun machtsrelaties ten aanzien van elkaar en van de hertog opnieuw konden definiëren.

Historici hebben financiële administratie wel betiteld als een instrument dat de grenzen van vorstelijke macht gedetailleerder in kaart bracht dan de vroegste kaarten.⁸ Vooral de fiscale administratie was hiervoor uiterst geschikt. Die definieerde immers duidelijk welke dorpen, steden en gemeenschappen onder het vorstelijke gezag vielen. Administratie was daarmee voor vorsten een krachtig instrument tot een meer centralistisch bestuur. Zoals Léonard Dauphant heeft betoogd, konden vorsten administratie inzetten om de ruimte te beheersen. Het in kaart brengen van de ruimte was niet alleen een descriptieve bezigheid, maar ook een proces dat de constructie van een vorstendom mede vormgaf. De instantie die controle had over de productie van administratie, kon daardoor macht uitoefenen.⁹ Historici hebben fiscale administratie is dan ook wel gezien als krachtig instrument tot centralisering en in verband gebracht met processen van staatsvorming.¹⁰

In veertiende- en vijftiende-eeuws Brabant was de productie van Brabant als een (fiscaal-) administratieve ruimte echter geen lineair proces. De Brabantse Staten, de grote steden voorop, realiseerden zich terdege dat een gedetailleerde belastingadministratie de hertog voorzag van een krachtig instrument tot centralistischer bestuur. Zij vreesden – terecht – dat een gedetailleerde belastingadministratie kon leiden tot een meer regelmatige heffing van belastingen, hogere bijdragen voor gemeenschappen die eraan meebetaalden en in het ergste geval tot de hoofdelijke belasting van individuen. Zij spanden zich in om te voorkomen dat de hertogelijke administratie al

⁸ Lecuppre-Desjardin, *Le royaume inachevé*, p. 270, verwijzend naar Bernard Demotz, 'La frontière au Moyen Âge'.

⁹ Dauphant, *Le royaume des quatre rivières*, hoofdstuk 2.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld de discussie van het concept 'tax sovereignty', in Bonney, 'The Rise of the Fiscal State', en de afzonderlijke bijdragen in de gelijknamige bundel onder zijn redactie. Over belastingen als een instrument in staatsvorming, zie Stein, *De hertog en zijn staten*, hoofdstuk 8.

te gedetailleerde kennis over de welvaart van individuen en gemeenschappen zou verwerven. Wanneer dit wel gebeurde, probeerden de Staten die kennis te controleren en erop toe te zien dat deze niet zou worden hergebruikt bij volgende belastinggrondes. Waar mogelijk onderhandelden zij dan ook met de hertog en zijn ambtenaren over de manier waarop Brabant administratief werd gerepresenteerd. Daarbij probeerden ze invloed uit te oefenen op het beeld dat de centrale administratie van de Brabantse ruimte zou creëren, de verzamelde informatie van de welvaart van Brabantse gemeenschappen zelf te beheersen, en nauwkeurig te definiëren voor welke specifieke doeleinden die informatie zou worden ingezet. Lange tijd konden de Staten grote invloed uitoefenen op de manier waarop Brabant administratief in kaart werd gebracht, maar het aantreden van Filips de Goede als hertog van Brabant in 1430 zorgde voor een omslag in de productie van Brabant als een administratieve ruimte, al kreeg die niet zonder slag of stoot vorm.

Het eerste deel van dit hoofdstuk (4.1) analyseert representaties van ruimte in de traditionele sferen van administratie: de juridische en de domeinadministratie. De vraag is niet alleen welk beeld van ruimte de Brabantse administratie produceerde, maar ook hoe domeinentmeesters en gerechtsdienaren (meiers, ammans, schouten, baljuws) ruimte gebruikten als een ordenende categorie in hun rekeningen. Met andere woorden, op welke wijze zij een analytisch beeld van de ruimte in hun rekeningen gaven.

Het tweede deel van dit hoofdstuk (4.2) onderzoekt de manier waarop Brabanders het hertogdom in kaart brachten in de fiscale sfeer van de administratie. Tussen 1356 en 1430 werd de fiscale administratie een steeds meer publieke aangelegenheid, en het grootste deel van die periode oefenden de Staten van Brabant grote invloed uit op de beelden die van Brabant werden geconstrueerd, en op de doeleinden waarvoor die beelden werden ingezet. Toen de traditionele belastingverdeling vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw steeds meer onder druk kwam te staan, moesten de Staten op zoek naar een alternatieve verdeling. Dit was geen gemakkelijke opgave, en het kostte hun meer dan tachtig jaar om tot een nieuwe verdeelsleutel te komen. Het doel is hier te ontrafelen op basis van welke kennis en ideeën van de ruimte zij onderhandelden over nieuwe fiscale definities van Brabant, en over de mate van detail waarin de centrale administratie het hertogdom in kaart mocht brengen. Zo wordt duidelijk welke beelden zij van het hertogdom hadden, en wat dat volgens hen zou moeten zijn. Net als de constructie van Brabant als een juridische ruimte, was de constructie van het hertogdom als administratieve ruimte een proces van claims en tegenclaims door actoren met uiteenlopende belangen. De uitkomst van die onderhandelingen was steeds een tijdelijke balans, en er stond voor betrokkenen veel op het spel. Het hoofdstuk sluit daarom af met een analyse van de definitieve hervorming van de traditionele

belastingverdelingsleutel: de invoering van haardstedetellingen als basis voor de fiscale administratie door Filips de Goede.

4.1 De representatie van ruimte in de juridische en domeinadministratie

Het opzetten en bijhouden van een nauwkeurige financiële administratie was voor de Brabantse hertogen en hun entourage geen doel op zich, maar ontstond vanuit concrete behoeften. Naast het bijhouden van fiscale administratie, dat in het tweede deel van dit hoofdstuk wordt besproken, was het voor de hertogen belangrijk om overzicht te hebben over de inkomsten en uitgaven die zijn ambtenaren deden bij het beheer van het hertogelijke domein en de uitoefening van de rechtspraak. Rekeningen uit de regeerperiodes tot aan Jan III zijn fragmentarisch overgeleverd, maar vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw is er genoeg materiaal om te analyseren hoe Brabantse administratoren het hertogdom in hun rekeningen in kaart brachten. Brabant kende in die periode een uitgebreid administratief apparaat. Aan het hoofd daarvan stond de algemeen ontvanger, een functionaris die belast was met het centraliseren van alle inkomsten voor de hertogelijke schatkist, uit zowel de rechtspraak als uit de exploitatie van het hertogelijke domein.¹¹ Hij ontving de inkomsten van de zes Brabantse gerechtelijke ambtenaren, de meiers van Leuven, Tienen, en Zoutleeuw, de amman van Brussel, de schout of markgraaf van Antwerpen, en de baljuw van Waals-Brabant. Die ontvingen op hun beurt de inkomsten van een menigte aan ondermeiers, -schouten en -baljuws. Daarnaast ontving de algemeen ontvanger de inkomsten van de beheerders van het hertogelijke domein, domeinontvangers of -rentmeester. Aan het begin van de vijftiende eeuw waren die gestationeerd in Leuven, Brussel, Tervuren-Vilvoorde, Overijse (met Rode), Tienen, Geldenaken, Nijvel, Terhulpen, Antwerpen, Lier-Herentals, Den Bosch, Maastricht, Turnhout, Overzenne en Overmaas.

4.1.1 De representatie van ruimte door de algemeen-ontvangers in de tweede helft van de veertiende eeuw

De verschillende algemeen ontvangers die tussen 1363 en de oprichting van de Rekenkamer in 1404 dienstdeden, hadden opvallend genoeg allemaal hun eigen systeem van administreren, hoewel ze voortbouwden op het werk van hun voorgangers. Een overzicht van de werkwijzen van de

¹¹ Administratoren vervulden niet alleen maar financieel-administratieve taken. Voor de verschillende functies van domeinontvangers en rentmeesters, zie respectievelijk Martens, *Administration du domaine ducal*, deel 1 B hoofdstuk III (op centraal niveau), deel 2 hoofdstuk IV-VI (op lokaal niveau) en Kerremans, *Étude sur les circonscriptions*, hoofdstuk IV-IX.

verschillende ontvangers kan dit illustreren. Individuele ontvangers hadden een sterk wisselende interesse in het verstrekken van ruimtelijke gegevens in hun rekeningen, en in het ruimtelijk ordenen van hun rekeningen. In eerste instantie deelden ze hun rekeningen niet ruimtelijk in, per meierij of ontvangerij, maar in verschillende soorten inkomsten en uitgaven. Zo hadden ze hoofdstukken voor inkomsten van lokale domeinontvangers, van meiers, van wisselaars, Lombarden, tollers, afval van de hertogelijke keuken, verkoop van goederen in natura (zoals varkens, kolen en hout), en allerhande ‘cijnznen en assizen’. Doorheen de veertiende eeuw gingen ontvangers verschillend om met kwesties van informatiemanagement en schaal. Sommigen onder hen, zoals Godfried van der Toren (1361-1374), kopieerden de volledige rekeningen van meiers en onderontvangers in hun rekeningen. Hierdoor dijen zijn rekeningen behoorlijk uit, en bevatten ze een *overload* aan informatie (zijn oudste rekening kent maar liefst 372 pagina’s).¹²

Een dergelijke onderneming was erg arbeidsintensief, en was dan ook niet voor alle administratoren weggelegd. De ontvangers na Van der Toren beperkten de informatie die ze in hun rekeningen verstrekten al snel tot het hoognodige. Velen van hen namen niet meer de volledige rekeningen van hun ondergeschikten over. Daarnaast schreven ze niet altijd op welke verwachte inkomsten ze toch niet hadden kunnen innen, en deelden ze de inkomsten binnen de verschillende hoofdstukken niet altijd in op een ruimtelijk logische manier. Dit maakt hun overzichten van de ruimte soms wat impressionistisch.

Het werk van Reinier Holland, die vijftien jaar ontvanger was (1375-1390), kan als voorbeeld dienen. Hij had al ervaring in de hertogelijke administratie toen hij in 1375 algemeen ontvanger werd: van 1368 tot 1374 was hij ontvanger van Brussel.¹³ Toch zijn zijn rekeningen wat schetsmatig. Holland stelde zich tevreden met het vermelden van de inkomsten die hij ontving, en noteerde niet welke te verwachten inkomsten hij niet had kunnen innen. Hij achtte het niet nodig om zijn inkomsten binnen de verschillende hoofdstukken op een ruimtelijk logische manier te structureren. Zo variëren zijn opsommingen van domeininkomsten van ‘Overijse, Leuven, Nijvel, Den Bosch, Geldenaken en Tienen’ (1381-1382) tot ‘Tienen, Tervuren, Brussel, Overijse, Asse, Lier, Leuven en Geldenaken’ (1385-1386).

Hetzelfde geldt voor zijn weergave van de inkomsten van gerechtsdienaren. Van de hoofdmeiers noteerde hij meestal wel de inkomsten, maar ook hier had hij geen strikt systeem: in 1385-1386 noemde hij alleen de markgraaf van Antwerpen en de baljuw van Waals-Brabant, terwijl hij daarnaast alleen de kleine Waalse onderbaljuwschappen van Geest-Saint-Rémy en Orp-le-Grand

¹² ARAB RK 2350, vgl. Uyttebrouck, ‘Inventaire’, p. 106-114.

¹³ Martens, *Administration du domaine ducal*, p. 116-117.

noteerde.¹⁴ Daarnaast structureerde hij de inkomsten niet volgens de bekende stedelijke hiërarchie, en evenmin ordende hij ze volgens de hoogte van de bedragen. Of hij zijn inkomsten dan chronologisch structureerde is op basis van zijn gegevens niet vast te stellen. Door al deze factoren gaven zijn rekeningen voor de centrale administratie maar een beperkt overzicht van de ruimtelijke samenstelling van het hertogelijke domein, en maakten ze het bijna onmogelijk als basis te dienen voor financiële planning.¹⁵

Toch zeggen Hollands administratieve gewoontes niets over zijn competenties als administrator van het hertogelijk domein. Hij was een van de meest succesvolle en efficiënte algemeen ontvangers tijdens de regering van Johanna. Holland genereerde hoge inkomsten, en zette zich actief in voor het beheer en het herstel van het domein. Hij reconstrueerde renten die verloren waren gegaan, loste conflicten over het domein op, en voerde transacties uit voor de hertog en hertogin. Die beschouwden hem als een kundig administrator, en beloonden hem regelmatig voor zijn inspanningen. Zijn kundigheid werd zelfs opgemerkt door Filips de Stoute, die hem voor zich probeerde te winnen door hem met een rente op de Vlaamse ontvangerij te belenen. Zijn inkomsten, zijn werkzaamheden, en zijn waardering door het hertogelijk paar laten zien dat Reinier Holland een goed overzicht had van de samenstelling van het hertogelijk domein en van de te verwachten inkomsten en uitgaven.

In het laatste decennium van de veertiende eeuw begonnen administratoren langzaam een meer ruimtelijk overzicht te bieden in hun rekeningen en het hertogdom in groter detail administratief in kaart te brengen. Het keerpunt vormden de rekeningen van Jan van Keulen, kanunnik van Nijvel. Hij was slechts anderhalf jaar algemeen ontvanger (van 22 april 1390 tot 1 november 1391), maar zijn administratieve indeling vormde de basis voor die van zijn opvolgers.¹⁶ Ervaren als hij was in administratieve procedures stelde hij nette, duidelijk gestructureerde rekeningen op, waarin hij veel ontvangers en meiers opsomde, steeds volgens een logische hiërarchie.¹⁷ Voor de domeininkomsten volgde hij de Brabantse stedelijke hiërarchie die in de loop van de veertiende eeuw klassiek geworden was: Leuven – vanouds de voornaamste stad – vooraan, gevolgd door de andere hoofdsteden Brussel, Tienen, Den Bosch en Nijvel (Antwerpen was op dat moment geen deel van het hertogdom, Zoutleeuw had geen eigen ontvangerij).¹⁸ In een adem met Nijvel noemde

¹⁴ Rekening van 1381-1382, ARAB RK 2367; rekening van 1385-1386, ARAB RK 2371.

¹⁵ De overzichten van Hollands voorganger Dirk van Gorkum getuigen al van even weinig interesse in een ruimtelijke structuur, zie bijvoorbeeld zijn rekening van 1374-1375, ARAB RK 2361.

¹⁶ Zie voor een biografisch overzicht, Martens, *Administration du domaine ducal*, p. 117.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld ARAB RK 2376.

¹⁸ Uytven, 'Kern van een dynastieke federatie', p. 231-237, Damen 'Political ranking'.

hij de andere Waals-Brabantse hoofdstad, Geldenaken, gevolgd door Lier, Herentals, Tervuren en Overijse. Opvallend genoeg betekende het ontbreken van Antwerpen niet dat Lier en Herentals, de nieuwe hoofdplaatsen in het markgraafschap, automatisch Antwerpens plek innamen: zij volgden op het tweede plan. Voor de inkomsten van meiers en ondermeiers maakte Van Keulen twee aparte hoofdstukken. Van de zes hoofdmeiers noteerde hij eerst degenen van wie hij inkomsten had ontvangen (Tienen, Nijvel), en vervolgens die van wie hij niets had ontvangen, maar wel in de bekende volgorde (Leuven, Brussel, Den Bosch, Herentals, Tienen). Nu kwam de markgraaf van Herentals wel in de top-vier terecht. Van Keulens nauwgezette systeem zorgde weliswaar voor overzicht, maar het vertaalde zich nog niet meteen in hogere opbrengsten.

Reinier Goedheer (1391-1396), priester en voormalig ontvanger van Brussel (1383-1390), en Steven van der Nederalphen (1398-1402) namen Van Keulens systeem over en breidden het uit. Zij noemden ook de kleinere ontvangers die Van Keulen oversloeg (Asse, Overzenne, Hoeilaart).¹⁹ Ze hielden een consequente hiërarchie van plaats aan, en noteerden alle ontvangers en meiers van wie ze niets ontvingen. Bovendien hadden ze een goed overzicht over de lagere administratieve structuren. De ondermeiers splitsten ze steeds (vrijwel) allemaal uit, en ze noteerden ook hun inkomsten. Bij Goedheer en Van der Nederalphen leidde het systematische overzicht wel tot hogere inkomsten: die van Goedheer waren tot vier keer zo hoog als die van Jan van Keulen; die van Van der Nederalphen zelfs vier tot negen keer.²⁰ Ook zij konden rekenen op waardering: Goedheer werd na zijn termijn hertogelijk raadsheer en onder Antoon hofmeester. Van der Nederalphen diende onder Antoon een tweede termijn als algemeen ontvanger (1407-1411).²¹

Dit korte overzicht laat zien dat veel Brabantse algemeen ontvangers gedurende een groot deel van de veertiende eeuw maar een beperkt overzicht van het hertogdom gaven in hun rekeningen. Zelfs de meest bekwame onder hen, zoals Reinier Holland, verstrekten maar weinig informatie terwijl ze toch een goed overzicht over de samenstelling van het domein hadden. Dat niet al die informatie in hun rekeningen verscheen, zegt meer over de omgang van administratoren met de rekening als drager van informatie dan over de kennis die zij van het domein hadden. Die kennis zat in hun hoofd, en hoefde niet met zoveel woorden op papier of perkament te worden uitgespeld. Tot aan

¹⁹ Voor biografische gegevens, zie Martens, *Administration du domaine ducal*, p. 118-129, en Kauch, *Administration et contrôle*, p. 310. Vanaf 1399 is ook Turnhout weer opgenomen, en vanaf 1400 Maastricht.

²⁰ De domeininkomsten van Jan van Keulen in 1391 bedroegen 469 fr., 41 gr., die van Reinier Goedheer in 1392 2618 fr., 44 gr., die van Steven van der Nederalphen in 1401 zelfs 8540 fr., 2s., 10,5d, 1 ing. gr. Overigens kunnen inkomsten uit verschillende rekeningen van wege de aard van die rekeningen alleen met omzichtigheid vergeleken worden, zie Aerts, 'Inhoud'.

²¹ Martens, *Administration du domaine ducal*, p. 118-120.

de Bourgondische periode werden ontvangers hier ook niet op aangesproken. Bij de controle van rekeningen waren ze zelf aanwezig, ze gaven mondeling toelichting op hun rekeningen. Als ze goed functioneerden en hun inkomsten er niet onder leden, werden ze op een onnauwkeurige administratie niet afgerekend.²² Natuurlijk is het mogelijk dat administratoren het niet nodig achtten om alle informatie uit rekeningen van hun ondergeschikten over te nemen omdat ook die bewaard werden. Maar het betekent wel dat de centrale administratie niet in een oogopslag een overzicht had over de samenstelling van het domein.

4.1.2 *Administratieve representaties van het domein op lokaal niveau*

Toen Antoon in 1404 de Rekenkamer in Brussel oprichtte, stelde hij rekenmeesters aan die geschoeid waren op een Bourgondische leest, en die meer strikte financiële procedures hanteerden.²³ De Brabantse administratoren accepteerden deze innovaties echter maar moeizaam, en wilden liever op goed vertrouwen beoordeeld worden waardoor het lang duurde voor een nieuwe administratieve mentaliteit gemeengoed werd. Al snel na de oprichting van de Rekenkamer taande de invloed ervan op de controle van de administratie, en trokken de algemeen ontvanger en de hertogelijke Raad deze taak weer naar zich toe. Robert Stein schetste hoe matig de controle van rekeningen door de Raad functioneerde: nog in 1415 bedong Jan van Grimbergen bij zijn benoeming tot ontvanger-generaal dat zijn rekeningen niet zouden worden gecontroleerd aan de hand van schriftelijke bewijsstukken, maar dat betrouwbare getuigen ze in goed vertrouwen zouden beoordelen.²⁴ Pas vanaf het aantreden van Filips de Goede als hertog van Brabant nam het gezag van de Rekenkamer weer toe.²⁵

²² Voor de creatie van de Rekenkamer verliep ook de controle van rekeningen van onderontvangers en meiers maar matig, ondanks de bepalingen in verschillende constitutionele charters, zoals het Waalse charter van 1314 of de Blijde Inkomst van Johanna en Wenceslas van 1356, zie Kerremans, *Étude sur les circonscriptions*, p. 281-293 en Martens, *Administration du domaine ducal*, p. 325-326.

²³ Over de eigenheid van de Brabantse middeleeuwse administratie en de ontwikkeling van de Rekenkamer, zie Aerts, 'Inhoud I', 'Inhoud II', 'Rekenkamer'.

²⁴ Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 206-207.

²⁵ Uyttebrouck beschrijft het verval van de autoriteit van de Rekenkamer in etappes: in 1407 verkreeg de ontvanger-generaal, Steven van der Nederalphen, weer de toestemming om te assisteren bij het afhoren van de rekeningen, en vanaf 1411-1412 waren de raadsleden en de ontvanger-generaal zeker tien jaar vrijwel de enigen die de rekeningen corrigeerden en sloten. Zie voor een volledig overzicht van bevoegdheden van de Rekenkamer tot 1430, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché I*, p. 394-400.

De invoering van nieuwe administratieve routines had eveneens maar een beperkte invloed op de manier waarop administratoren het hertogdom ruimtelijk in kaart brachten. Onder de oppervlakte bleef het beeld dat de verschillende Brabantse administratoren van het hertogdom hadden tot ver in de vijftiende eeuw pluriform. In de verschillende meierijen en ontvangerijen bestonden verschillende administratieve tradities, die ook tijdens de Bourgondische periode lange tijd bleven bestaan. Een vergelijking van het ruimtelijke beeld in rekeningen van de ontvangers van Leuven, Brussel en Tienen, en de meiers van Brussel, Antwerpen, Tienen en Waals-Brabant maakt het verschil in perceptie van ruimte van deze administratoren zichtbaar. Dit corpus maakt het mogelijk administratieve eenheden met een meer landelijk karakter (ontvangerij en meierij van Tienen) te vergelijken met meer stedelijke (ontvangerij en ammanie van Brussel) en gemengde eenheden (ontvangerij en schoutendom van Antwerpen, ontvangerij van Leuven). De steekproef betreft rekeningen tussen c.a. 1404 en 1450, met uitschieters naar 1464 (meierij van Tienen) en 1387 (Antwerpen onder Vlaanderen).

Net als de algemeen ontvanger deelden lokale domeinontvangers hun rekeningen in op categorieën inkomsten, maar binnen die categorieën maakten ze op verschillende manieren ruimtelijke indelingen.²⁶ De ontvanger van Tienen maakte aparte hoofdstukken voor erfrenten, inkomsten in bepaalde munten (de oude groot en zwarte Tournoois), verhuurde beemden, verpachte tollens en weggeld. Hij gaf bij veel renten een nadere omschrijving. Zo noteerde de ontvanger dat de rente op de Stortsmolen te Tienen in handen was van de huidevetters, dat de stad Tienen rechten bezat op onder andere een lakenwagen en een vistol, en dat de rente op een vroente in Halen werd gehouden door 'diverse personen'.²⁷ Voor tollens en weggelden noteerde de ontvanger steeds de plaats waar die renten werden geïnd, en van welke persoon.²⁸ Binnen twee categorieën, beide van meer juridische aard, maakte de ontvanger een ruimtelijke indeling aan de hand van tussenkopjes, waarbij hij eerst de inkomsten uit de stad noemde, en daarna die uit de vier ondermeierijen Leeuw, Halen, Geten en Cumplich. De eerste categorie betrof de ontvangst van verpachte functies:

²⁶ Mina Martens geeft een zeer beknopte bespreking van de structuur van ontvangersrekeningen, en verwijst verder naar de discussie van Kerremans, *Étude sur les circonscriptions*, p. 273-281; wel geeft ze een uitgebreid overzicht van de soorten inkomsten die lokale ontvangers inden, Martens, *Administration du domaine ducal*, p. 292-324. Eddy van Cauwenberghé onderzocht de inkomsten en uitgaven Brabantse en Vlaamse domeinen, en de rol van de domeininkomsten in het totaal van de vorstelijke financiën. Zijn Brabantse steekproef bestond uit de domeinen van Tienen en Turnhout, zie Van Cauwenberghé, *Vorstelijke domein*. Vgl. de recentere studie van Jaap Ligthart, *Vorst aan de grond*.

²⁷ ARAB RK 4017 (1434-1442), f. 11r.

²⁸ ARB RK 4017, f. 14r-18r. Binnen de categorie inkomsten in een bepaalde munt specificieerden ze soms de cijzen (vroenten, tollens), maar vaak ook niet.

vorsterijen en ondermeierijen. Onder de tweede vielen inkomsten uit de verkoop van eigen goed door individuen (waarvan een deel toeviel aan de hertog), uit het onderhoud van straten en waterlopen, van goederen van bastaarden, van gevonden voorwerpen, verbeurde goederen, boetes met betrekking tot het domein, en diversen. Deze inkomsten werden ook in veel andere meierijen gegroepeerd, en vaak door meiers geïnd (zie beneden).²⁹ Voor elk van de ondermeierijen noteerde de ontvanger steeds deze categorieën, ook als er niets uit binnenkwam.³⁰

De ontvanger van Brussel inde een groot aantal renten met een meer stedelijk karakter. Veel renten in Brussel waren gevestigd op huishuur en op de kramen van koop- en ambachtslieden zoals verkopers van look, noten, vijgen, boter, aardn potten, schoenmakers en huidvetters.³¹ Daarnaast waren er renten op molens, tolln, weggeld, verpachte ambten (vorsterijen en meierijen), en inkomsten uit natura zoals vijvers, wijngaarden, bossen, konijnenvangst en de verkoop van koren en rogge. In zijn beschrijving van stedelijke renten gaf de rentmeester nauwkeurige ruimtelijke indicaties van waar die renten werden geïnd, en wie ze bezat. Hij duidde renten aan als gelokaliseerd op een kerkhof, in een plaats, of in een parochie (*op het St. Claes kerkhof, te Berghen ende tOckenzeele, inde coudenberch parochie*). Ook de locatie van huizen waarvoor de rentmeester huur ontving werd nauwkeurig aangeduid. Een ervan stond bijvoorbeeld *inde Peperstrate dair dlakenhuus plach te staen, tusschen tsvleeshuus in deen sijde ende dbroothuus in dander sijde, dat ghemaict ende gedeylt is in drie woeninghen dair af deen woeninge staende naest den broothuuse*. Daarnaast inde de ontvanger huur voor een huis *staende aende Nedermerct tusschen de tolkamer in deen sijde ende een huus dat Jan Voet te houden plach, en eenen huuse staende aende Nedermerct tusschen Jan Voets huus in deen sijde ende Jans huus van Rons in dander sijde*.³² Voor het kunnen begrijpen van deze lokalisaties, was voor betrokkenen niet alleen kennis van het stratenpatroon vereist, maar ook van wie er in de verschillende huizen woonde of gewoond had, en wie bepaalde kramen gebruikte. Ook wanneer deze renten tijdelijk door niemand bezeten werden, schreef de rentmeester ze toch in de rekening op. Ondanks het grote ruimtelijke detail bij het aanduiden van rentes deelde de domeinontvanger van Brussel zijn rekeningen niet in met

²⁹ Over het innen van deze ‘domaniale, heerlijke en feodale’ rechten door meiers, zie Kerremans, *Étude sur les circonscriptions*, p. 184-193.

³⁰ ARAB RK 4017, f.18v-f.22r, 24v-29r.

³¹ Voor sommige van deze kramen waren er aparte tussenkopjes, bijvoorbeeld stallen in het lakenhuis en hofsteden op de Zavel van resp. 6 bij 7 voet, en 82 bij 47 voet.

³² ARAB RK 4172, ongefolicieerd. Rekening van St.-Jansmis tot Kerstmis 1429. De citaten zijn te vinden onder de somma prima (*erffeliken cheinsse*) en de somma quarta: *Ander ontfanc van buysbueren bij jaren ende terminen inder manieren hier nae volgende*.

ruimtelijke tussenkopjes. Anders dan de ontvanger van Tienen, deelde hij ook inkomsten van pontgeld, bastaarden en boetes niet ruimtelijk in.³³

De ontvanger van Leuven inde zowel landelijke als stedelijke renten.³⁴ Hij deelde zijn rekeningen eveneens primair in op type inkomst, maar maakte binnen de categorieën wel een duidelijk ruimtelijk onderscheid. De erfrenten onderscheidde hij eerst ‘binnen de vijf parochiën’ van Leuven: Sint-Jacobs, Sint-Gertrudis, Sint-Michiels, Sint-Quintens en Sint-Peters. Vervolgens noteerde hij andere renten eveneens per plaats voor een aantal dorpen buiten de stad (Holsbeek, Winksele, Veltem, Herent, Tieldonk, Wijgmaal, Buiswijk, Pellenberg, Berchem en St-Agatha-Rode (Rode-op-de-Dijle)).³⁵ Net als de ontvanger van Tienen deelde hij ontvangsten uit de vorsterijen in per ondervorsterij (Libbeke en Herent), en hetzelfde geldt voor de inkomsten van pontgeld, bastaardgoederen, gevonden en verbeurde goederen, en inspecties van straten en waterlopen. Wel was zijn ordening omgekeerd aan die van de ontvanger van Tienen: de Leuvense ontvanger noemde eerst de categorie, en dan de ruimtelijke indeling.

De verschillende Brabantse meiers hadden een al even gevarieerde ruimtelijke perceptie van de meierijen die zij administreerden.³⁶ De meier van Tienen structureerde zijn rekeningen duidelijk op plaats. Hij noteerde eerst criminele inkomsten uit de stad Tienen, en vervolgens die uit de vier ondermeierijen. Binnen deze ruimtelijke indeling structureerde hij de inkomsten strikt op type overtreding: doodslag, schaking, *banduynen*, diefstal en diversen (soms aangevuld met vredebreuk). In een slothoofdstuk noteerde hij inkomsten van andere criminele zaken waar boetes op stonden, gevolgd door inkomsten van *corveyden*, bastaarden, inspecties van straten en dergelijke (die door de rentmeester werden geïnd).³⁷ Sommige meiers van Tienen incorporeerden ook de inkomsten uit dit laatste hoofdstuk onder de inkomsten per meierij.³⁸

³³ ARAB RK 4172 (St.-Jansmis-Kerstmis 1429).

³⁴ De ontvangerij van Leuven kende bijvoorbeeld renten op stallen, het vleeshuis, de vismarkt, plaatsen in het lakenhuis en boven het korenhuis (o.a. voor kousen- en pelsmakers), stedelijke assizen als de Lombardentafel, wissel, steen, burcht, poortergeld, doorvaart van Antwerpse kooplieden, verschillende tollens en renten; en daarnaast op bos, koren, en de Leuvense beemd.

³⁵ ARAB RK 3793, (Sint-Jansmis 1428 – Sint-Jansmis 1429), f.1r-1v.

³⁶ Kerremans gaf een korte schets van de structuur van de rekeningen van meiers na 1404, maar focuste vooral op de algemene structuur en minder op de onderlinge verschillen, *Étude sur les circonscriptions*, p. 277-279.

³⁷ Martens noemt ‘banduynen’ gevonden goederen waarvan de eigenaar niet bekend was, en die toevielen aan de domeinentmeester, *Administration du domaine ducal*, p. 304-305. *Corveyden*, of karweien, waren een vorm van verplichte diensten aan de landsheer, zie MNW onder *corveide*.

³⁸ ARAB RK 12.679. De samengebonden rekeningen (1429-1464) zijn niet consequent gefoliceerd.

In de vijftiende eeuw veranderde de samenstelling van de meierij van Tienen, en zochten administratoren nieuwe definities van de juridische ruimte. Vanaf Kerstmis 1438 namen ze de meierij van Lummen op in hun rekeningen. Soms schaalden ze die onder de meierij van Cupmtich, soms noteerden ze hem afzonderlijk. In Lummen had de hertog gedeeltelijke jurisdictie: een vierde deel. De meier van Tienen inde er een kwart van de inkomsten op lijf en leden, de meier van Lummen de rest.³⁹

Daarna werden ook Vorst en Meerhout opgenomen, waar de hertog de helft van de lagere en de gehele hoge jurisdictie bezat.⁴⁰ De controleurs van de Rekenkamer zagen er op toe dat de meier van Tienen zijn administratie nauwkeurig bijhield. Toen Vorst en Meerhout ontbraken in de rekening die eindigde op Kerstmis 1459, tekenden ze aan bij het afhoren van de rekening te zullen vragen waar die inkomsten waren gebleven.⁴¹ Ook onderzochten ze de rechten van de hertog steeds nader. Zo noteerde in 1464 een enthousiaste meier dat hertog Jan II bij de belening van Vorst en Meerhout aan Hendrik van Meldert in 1302 zelf de hoge jurisdictie had behouden.⁴² Diezelfde meier wist ook precies welke rechten de hertog en de lokale heer bezaten wanneer een inwoner van de heerlijkheid zijn lijf verbeurde. Als hij een huis had in de heerlijkheid, moest het worden verbrand; wanneer het werd verkocht als compensatie, moesten de heer en de hertog de opbrengst delen.⁴³ Specialisten van de Rekenkamer stonden open voor dit soort veranderingen in de perceptie

³⁹ *In die meyerije van Lummen dair mijn genedige here niet en heeft dan dat vierendeel. Ende die voirs. meyer van Thienen en heeft dair niet dan dat vierendeel vanden live ende lede, ende dat dair toe dient. Ende allet ander boert toe de meyer van Lummen die dair af rekent, ende dair omme hier niet*, ARAB RK 12.679, rekening van 15 december 1437-Kerstmis 1438.

⁴⁰ In rekeningen van 1460 en 1463 is eveneens incidenteel sprake van Webbekem, resp. Oplinter, Neerlinter en Opvelp, zie ARAB RK 12.679.

⁴¹ ARAB RK 12.679, rekening van 19 juli 1459-Kerstmis 1459. Vorst en Meerhout zijn niet genoemd, maar een specialist van de Rekenkamer noteerde in de marge: *Notum om te spreken waer dat blijft dat hier gheenre declaratie nyet en wort gemaect van Vorst ende Meerhout*.

⁴² ARAB RK 12.679, rekening van Kerstmis 1463-St. Jansmis 1464, hoofdstuk 'Onder die smaelheren'. Bij Vorst en Meerhout vermeldt de meier dat hertog Jan II in 1304 zijn lagere cijzen aan Hendrik van Meldert gaf (19-20 pond), net als het dagelijkse gericht, terwijl hij zelf de hoge jurisdictie behield (*In die meyerie van Vorst ende Merhout dair wijlen hertoge Jan van Brabant int jair 1304 verleende ende gaf wijlen heren Heynricke van Meldert sijn chijnsen die hij hadde in sijnen dorpen van Merhout ende Vorst gedragende ter sommen van tuschen 19 ende 20 ponden ende oick die dagelijksche gerichtten al dair voir hem ende sijnen nacomelingen, bebouden en gereserveert heeft alle die booge gerichtten inden voirs dorpen, te wetene van moorde, dootslage [...], want bijnnen den tijde van deser rekeninge dair af nyet gevallen en is noch ontsaen dair om hier nyet*).

⁴³ Lag het huis van iemand die zijn lijf verbeurd had in het land van een heer, dan mocht het in brand worden gestoken door de scherprichter van Tienen; tenzij het huis als compensatie verkocht werd, dan ging de helft van de opbrengst naar Tienen, en de andere helft naar de heer. ARAB RK 12.679, rekening van Kerstmis 1463-St. Jansmis 1464, hoofdstuk 'Onder die smaelheren'.

van het domein. In 1463 noteerden ze dat de uitleg van de rechten die de hertog in de heerlijkheid bezat te beknopt was, maar ze accepteerden de uitleg van de meier een halfjaar later *int langhe*.⁴⁴

De schout van Antwerpen maakte eveneens een ruimtelijk onderscheid in zijn rekeningen, maar deed dit op een andere manier dan de meier van Tienen. Eerst noteerde de schout de inkomsten uit de stad Antwerpen, die hij nauwkeurig rangschikte. Hij begon met misdaden waarop het leven stond, gevolgd door boetes in vele categorieën (20, 27 en 40 schelling, 3, 5, 8, 10, 60 pond zwarte (Tournoois), gemaakte keuren, *banduynen* en diversen. Ook nam hij in zijn rekeningen de inkomsten van hoge jurisdictie (leven, *banduynen*, diversen) op voor de schoutendommen Waterland en Rijen, die in de tweede helft van de veertiende eeuw samen met Antwerpen onder Vlaanderen vielen. De schout van Waterland en Rijen leverde eigen rekeningen in, die hij per dorp structureerde.⁴⁵ Voor elk van deze dorpen noteerde de onderschout dezelfde categorieën als de schout van Antwerpen voor de stad, waarbij hij slechts zelden een categorie oversloeg.⁴⁶ De markgraaf van Rijen hield zijn rekeningen apart van de schout van Antwerpen, zelfs wanneer die functie door dezelfde persoon werd uitgeoefend. Hij noteerde de inkomsten uit het schoutendom Herentals, het schoutendom Lier en de voogdij Duffel, en de schoutendommen Zandhoven en Contike (verwarrend genoeg dus niet van het land van Rijen, dat onder de schout van Antwerpen viel).

De amman van Brussel had een sterk afwijkend systeem. Hij ordende zijn inkomsten niet ruimtelijk, maar per categorie overtreding. Alleen het verkochte land van veroordeelde moordenaars deelde hij in volgens de zes ondermeierijen. Vervolgens noteerde de amman inkomsten van compensaties van ander zware vergripen zoals diefstal. Daarna volgden veel hoofdstukken voor inkomsten uit overtredingen gebaseerd op de keur van Brussel, zoals schaking, vredebreuk, of het niet komen opdagen voor de *paysmakers*. Hieronder vielen ook veel *penninc breuken* (boetes), bijvoorbeeld voor het trekken van messen, vuistslag en slaan met stokken, die verschillend werden beboet binnen en

⁴⁴ ARAB RK 12.679, rekening van Kerstmis 1462 – St. Jansmis 1463, *Onder die smaelbeeren bijnnen der meyerien van Comptich*. is kort het recht van de hertog verklaard: *Onder die smaelbeeren bijnnen der meyerien van Comptich. Die welke aentast ende leveringhe hebben van criminenen saken ende oick half die profjiten van compositien comende vanden mesdageden onder hen aengetast ende gevangen mair hebben allenlijck beruerlijcke ende onberuerlijcke goede onder huen gelegen achtergelaten bijder ghenen die huen lijf verbuert hebbe alsoe sijs eggen beboudelijck den brant van huysen die mijn genadige heere alleene heeft. In de marge staat genoteerd: verclaire ter naester rekeninghe int langhe die herlicheit mijns genedigen ende trecht vanden brand, en daaronder: gestelt inde navolgende rekeninghe.*

⁴⁵ Waterland omvatte Oorderen, Stabroek, Zandvliet, Wilmarndonk, Berendrecht, Outersweel (en soms Kalmthout en Essen); Rijen telde Deurne, Schille, Wijnegem, Boechout, Hove, Berchem en Wilrijk.

⁴⁶ Zie de verschillende rekeningen tussen 1405 en 1429 in ARAB RK 12.902. De rekeningen van de schout van Antwerpen ondergingen na terugkeer aan Brabant geen grote structuurwijziging ten opzichte van de Vlaamse periode. In de loop der jaren veranderden deze categorieën iets: inkomsten van verbeurde goederen en van afgekochte pelgrimages werden bijvoorbeeld toegevoegd – maar verder handhaafden de schouten de ruimtelijke structuur.

buiten de muren, boetes met betrekking tot de rechtsgang (bijvoorbeeld het kwalijk toespreken van schepenen) en ten slotte *corveyden* en nieuwgemaakte poorters.⁴⁷ Het systeem van de amman van Brussel week dus sterk af van dat van zijn Antwerpse en Tienense collega's. Niet alleen was het nauwelijks ruimtelijk gestructureerd omdat hij de rekeningen van zijn ondermeiers niet overnam, maar ook splitste hij verschillende overtredingen in veel groter detail uit.

Een opvallende uitzondering binnen de Brabantse administratie vormde de blik van ontvanger en baljuw van Waals-Brabant op hun ambtsgebied. Terwijl Waals-Brabant voor de algemeen ontvangers een blinde vlek was, had de lokale administrator er juist een zeer gedetailleerd beeld van, en legde dit in nog groter detail vast dan zijn collega's uit de andere Brabantse meierijen. De baljuw van Waals-Brabant deelde zijn rekeningen in hoge mate geografisch in.⁴⁸ Eerst noemde hij criminele zaken, ingedeeld volgens de verschillende *offices* (onderbaljuwschappen): Nijvel, Genappe, Terhulpen, Mont-Saint-Guibert, Grave, Incourt, Geldenaken, Sint-Jans-Geest, Orp-le-Grand, Geest-Gerompont, Jandrain en Hannut.⁴⁹ Daarna nam hij hoofdstukken op met inkomsten van de ondergeschikte baljuws en meiers, die ze steeds indeelden per *office*.

De baljuw van Waals-Brabant had een zeer gedetailleerd overzicht over de verschillende graden van jurisdictie die de hertog bezat in de dorpen en parochies in die *offices*. Hij begon zijn overzichten steeds met plaatsen waar de hertog volledige jurisdictie had, gevolgd door plaatsen waar hij de jurisdictie moest delen met een lokale heer. Steeds vermeldde de baljuw of de hertog hoge, middelbare of lage jurisdictie bezat, welk aandeel van de boetes aan hem toevielen, en zelfs welk type recht er gold: Nijvels, Leuvens, of lokale costumen.⁵⁰ Elk van de hoofdstukken van de lokale baljuws en meiers sloot af met algemene posten zoals vondsten, verbeurde goederen, verkocht land

⁴⁷ Het ruimtelijke onderscheid tussen vergrijpen binnen en buiten de muren dat Vannieuwenhuyze signaleerde in de keuren, is dus in de ammansrekeningen terug te vinden, zie Vannieuwenhuyze, *Brussel*, p. 344-345, hier besproken in hoofdstuk 2.2. De rekeningen zijn gebundeld in ARAB RK 12.701, en hun structuur verandert in de eenentwintig jaar tussen 1420 en 1441 niet.

⁴⁸ Dit registreerde Kerremans eveneens voor de rekeningen rond 1404, *Étude sur les circonscriptions*, p. 279.

⁴⁹ De stad Nijvel zelf viel niet onder de jurisdictie van de hertog, maar werd geadmistriseerd door een meier van de abdis van Nijvel. Wel moest hij zich onderwerpen aan de controle van de hertogelijke baljuw van Waals-Brabant. Het deel van de boetes dat aan de hertog toeviel, stortte de meier van Nijvel bij de algemeen ontvanger van Brabant, althans voor 1404, *ibid.*, p. 52. In 12.807 noteerde de baljuw wel de boetes van de meier van Nijvel, waar de hertog een zesde deel van de boetes had (f.7r).

⁵⁰ Binnen de verschillende dorpen en parochies varieerde de gegeven informatie minimaal: meestal werden inkomsten ingedeeld in criminele, civiele en overige inkomsten, in enkele gevallen waren specifieke boetes deel van de indeling (bijv. boetes van 1, 3 en 6 Hollandse florijnen).

en *corveyden*.⁵¹ De baljuw hield deze nauwkeurigheid strikt vol. Zelfs wanneer inkomsten uit bepaalde *offices* niet binnenkwamen, somde hij toch de volledige ruimtelijke structuur van die *offices* op.

Het is opmerkelijk dat lokale meiers en ontvangers heel precies wisten wat de juridische structuur van Waals-Brabant was, terwijl het gebied voor de centrale administratie een blinde vlek was. Op lokaal niveau waren deze gegevens relevant omdat ze het leven van alledag bepaalden: welke boetes baljuws konden opleggen, en wat de hoogte daarvan was. Ook voor administratoren waren ze van belang, omdat zij een goede verdeling tussen inkomsten van lokale heren en die van de hertog moesten maken. Voor de centrale administratie was deze mate van detail te groot. Daar stelden algemeen ontvangers zich tevreden met het noteren van de totalen. Omdat die toch al niet al te hoog waren in vergelijking met inkomsten uit andere meierijen, loonde het niet de moeite die gegevens uitputtend te noteren.⁵²

Tot ver in de vijftiende eeuw bleven meiers en ontvangers Brabant op hun eigen manier administratief in kaart brengen. In de meeste gevallen bleven ze Brabant als ruimte indelen aan de hand van verschillende typen inkomsten. Bij het innen van renten bleef het vermelden van gegevens van personen die renten hielden voor administratoren belangrijk. Ze verstrekten ruimtelijke gegevens alleen waar dat nodig was, bij de aanduiding van specifieke renten, om de locatie van die renten duidelijker aan te geven. Gerechtsdienaren waren eerder geneigd hun rekeningen ruimtelijk in te delen. Misschien ligt dit voor de hand vanwege de aard van de inkomsten die zij genereerden. Enerzijds waren graden van jurisdictie soms ruimtelijk gedefinieerd, zoals in Waals-Brabant. Anderzijds bepaalde de ruimte soms ook de bevoegdheid van gerechtelijke autoriteiten om overtredingen te bestraffen met boetes, mensen te arresteren of beslag te leggen op goederen (zoals besproken in hoofdstuk 2 en 3). De administratieve representaties van Brabant waren dus divers. Administratoren waren in verschillende mate geïnteresseerd in het verstrekken van ruimtelijke gegevens en het maken van ruimtelijke indelingen, en hadden veel ruimte om zelf de manier waarop ze Brabant in kaart brachten te bepalen. Het is aannemelijk dat Brabantse administratoren de noodzaak voelden om een completer beeld van het hertogdom te geven in een sfeer van administratie die het publieke belang nog meer aanging: de belastingadministratie.

⁵¹ Zie bijv. ARAB RK 12.807, rekeningen van 1426-1428, tot en met 1434-1435.

⁵² De grote diversiteit aan beelden die administratoren op lokaal niveau van het territorium hadden, sluit aan bij de diversiteit van het domein zoals Ligthart die al schetste. De bezwaring van renten verschilde wel geografisch: in het centrum, rond Leuven en Brussel, bezwaarde de hertog veel renten, en in de grensgebieden juist niet. In vorstendommen als Gelre en Luxemburg was dat andersom. Ligthart, *Vorst aan de grond*, p. 173, 175, 182-185.

4.2 Representaties van Brabant in de belastingadministratie

Als er in de late middeleeuwen een vorm van administratie bestond die alles in zich had om gedetailleerde overzichten van vorstendommen te produceren, dan was het de belastingadministratie. In de inleiding van dit hoofdstuk is aangehaald hoe de belastingadministratie vorstendommen in de late middeleeuwen gedetailleerd in kaart kon brengen, en de macht van een vorst zeer precies in ruimtelijke zin kon definiëren aan de hand van een lijst plaatsnamen. Het opstellen van een dergelijke lijst was niet alleen een descriptieve bezigheid, maar ook een uitoefening van macht: wie het overzicht maakte, definieerde door die handeling immers de ruimte. Als zodanig was de belastingadministratie voor vorsten een krachtig instrument tot meer centralistisch bestuur. Het tweede deel van dit hoofdstuk betoogt dat de Brabantse Staten met hun vorsten onderhandelden over de schaal van kennis die de centrale administratie mocht vergaren en voor welke doelen ze die kennis mocht inzetten. Op die manier versterkte de productie van een meer gedetailleerd ruimtelijk overzicht van het hertogdom de integratie van het hertogdom als een samenhangende politieke ruimte, vanuit een publiek belang.

In de vijftiende eeuw realiseerden ambtenaren aan het Bourgondische hof zich welke mogelijkheden een nauwkeurige belastingadministratie te bieden had. Zo droomde Hugo van Lannoy, raadsheer van Filips de Goede, over de extra belastinginkomsten die de hertog zou kunnen innen aan de hand van een gedetailleerd overzicht van alle dorpen en steden in zijn vorstendommen. In een memorandum rekende hij de hertog voor wat de potentiële opbrengst van zo'n inventarisatie was, door de Bourgondische landen te vergelijken met het Franse koninkrijk.⁵³ De Franse koning bezat 1,7 miljoen dorpen met klokkentoren. Als daarvan een half miljoen voor verwoeste dorpen werd afgetrokken, bleven er toch nog 1,2 miljoen over. Wanneer die elk twintig frank betaalden, leverde dat de koning vierentwintigmiljoen frank op.⁵⁴ Van Lannoy schatte in dat de Bourgondische hertog een gebied half zo groot als het Franse koninkrijk bestuurde, maar dat zijn landen minstens even dicht bevolkt waren. Als hij het aantal dorpen conservatief inschatte op vierhonderdduizend, en die alle twintig frank betaalden, bleef er acht miljoen voor de hertog over. Zelfs de helft daarvan zou een welkome aanvulling op de hertogelijke inkomsten zijn, terwijl het de onderdanen maar weinig kostte. Hij tekende wel aan dat de ambtenaren belast met de telling

⁵³ In Frankrijk maakten directe belastingen tijdens de regering van Karel VII (1422-1461) inderdaad een veel groter deel uit van de vorstelijke inkomsten dan in de Bourgondische Nederlanden: 58,6%, tegenover 2,8% voor de domeinen (de *gabelle* 8,9% en andere indirecte belastingen 29,7%), Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 255.

⁵⁴ BnF, MS fr. 1278, f.66r-v. Een gedeeltelijke Engelse vertaling is te vinden in Vaughan, *Philip the Good*, p. 260-261.

zijn onderdanen niet op de hoogte moesten brengen van het doel van de telling, want dan zouden die er nooit aan meewerken. De Bourgondische vorst ging echter niet in Van Lannoys ambitieuze plannen mee.

Zelfs toen zijn thesaurier en gouverneur-generaal van de financiën Pieter Bladelin in 1445 een onderzoek naar de hertogelijke financiën afrondde, en concludeerde dat de inkomsten uit Filips' domeinen verre van toereikend waren, ging de hertog in eerste instantie niet over tot het heffen van hogere belastingen, maar trof hij tamelijk conservatieve maatregelen. Filips beknotte de salarissen van zijn ambtenaren (tot woede van Hugo van Lannoy), beperkte het aantal raadsheren, gerechtsdienaren en ontvangers, en liet een overzicht opstellen van alle vervreemde domeinen, met als doel die terug te kopen en zo de financiën te herstellen. Ook verbood de hertog iedereen om ooit nog om een deel van het domein te verzoeken.⁵⁵

Het verschil tussen de ideeën van Van Lannoy en de wat conservatieve maatregelen van de hertog wijst op een spanning in het denken over belastingen aan het Bourgondische hof. Enerzijds waren belastingen een steeds noodzakelijker aanvulling op de hertogelijke financiën, en hieven de hertogen ze steeds structureler in de vijftiende eeuw. Zo berekende Robert Stein dat ze in 1445 38,8% van de Bourgondische staatsfinanciën uitmaakten. Vanaf het aantreden van Filips de Goede betaalden Brabanders vrijwel jaarlijks aan langjarige *beden*, belastingen die van oorsprong een incidenteel karakter hadden.⁵⁶ Anderzijds bleven de domeininkomsten voor een groot deel van de vijftiende eeuw verreweg de belangrijkste inkomstenbron voor de Bourgondische hertogen. Filips de Goede willigde de roep van zijn ambtenaren om hogere belastingen niet zomaar in, en wist dat die kon rekenen op verzet bij zijn onderdanen. Die realiseerden zich terdege dat een gedetailleerde belastingadministratie de hertog van een machtig instrument tot meer centralistisch bestuur zou voorzien. In de voorbije decennia hadden de Brabantse Staten intensief met elkaar en met de hertogen onderhandeld over de fiscale definitie van het hertogdom, en daarmee over de manier waarop het hertogdom fiscaal gezien in kaart werd gebracht. Hierbij was het voor hen cruciaal dat de centrale administratie geen inzicht kreeg in de reële welvaart van individuele gemeenschappen

⁵⁵ In de jaren 1430 had de Bourgondische administratie nog geen totaaloverzicht over de structurele inkomsten van de hertog, waardoor maar moeilijk een financiële planning gemaakt kon worden. Arnould, 'Estimation', *passim*. Van Lannoy, stadhouder van Holland tussen 1433 en 1440, reageerde in 1438 furieus toen Filips het mes zette in de ambtenarensalarissen, Vaughan, *Philip the Good*, p. 263-265.

⁵⁶ Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 251, 255. Het relatieve belang van de *beden* is niet voor de hele vijftiende eeuw nauwkeurig te berekenen, maar ze werden wel steeds onmisbaarder: Stein schat dat *beden* tijdens de regering van Karel de Stoute (1473) ruim 60% van het vorstelijk inkomen uitmaakten.

en personen, en dat ze de kennis die ze wel verwierf alleen voor vooraf bepaalde doeleinden in kon zetten.

4.2.1 De representatie van Brabant volgens de traditionele belastingverdeling

Vanouds zagen inwoners van het hertogdom Brabant het heffen van directe belasting liever niet als een recht van hun hertogen. De oudste vormen van directe belasting in Brabant waren dan ook in naam geen verplichting, maar een gunst die de onderdanen aan de vorst verleenden, op zijn verzoek. Zulke verzoeken heten daarom *beden*, die de hertogen incidenteel vroegen voor specifieke doeleinden. In theorie waren onderdanen alleen verplicht om bij te dragen in geval van ridderslag, een vorstelijk huwelijk, als losgeld voor de hertog wanneer die gevangen was genomen en – onofficieel – Blijde Intredes.⁵⁷ In alle andere gevallen betitelden zij het verlenen van een bede als buitengewoon, zelfs in perioden dat onderdanen regelmatig voor de vorsten moesten bijspringen. Steeds benadrukten onderdanen dat ze bijdroegen uit welwillendheid, en niet uit plicht, en lieten ze de hertogen brieven van ‘non-prejudicie’ verlenen: brieven die benadrukten dat aan de ‘eenmalige’ bijdrage van onderdanen geen rechten voor het vragen van latere belastingen konden worden ontleend.⁵⁸ Bovendien probeerden de Staten, zeker voor grote sommen geld, concessies van de vorst te onderhandelen, zoals het houden van toezicht op de inning en uitgave van de bede, de bekrachtiging van privileges, of onderzoeken naar het functioneren van vorstelijke ambtenaren, om zo de machtsbalans in evenwicht te houden.⁵⁹

Deze ideeën over de aard van belasting hadden invloed op de manier waarop die over de onderdanen werd verdeeld, en in het bijzonder op de manier waarop de centrale administratie het hertogdom voor het heffen van belasting in kaart bracht. Voor onderdanen was het cruciaal dat de hertogelijke administratie individuen niet direct belaste, en dat ze geen inzicht verwierf in de persoonlijke rijkdom van individuen of gemeenschappen. De inzameling van fondsen geschiedde

⁵⁷ Die eerste drie heten daarom wel de *cas féodaux*, aangezien die ontstonden als een vorm van ‘feodale’ hulp van leenmannen aan hun leenheer, naast militaire steun.

⁵⁸ Voor een discussie van de Brabantse beden tussen 1356 en 1430, zie Moureaux-Van Neck, ‘Aspect’, en voor die van 1374 in het bijzonder id., ‘Aide’ en Van der Straeten, *Charter I*, p. 238-252. Voor een bede uit 1253, zie Gorissen ‘Buitengewone bede’, en verder Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 249-250 en Avonds, *Brabant, politieke krisissen*, p. 34-75.

⁵⁹ Voor een onderzoek naar vorstelijke ambtenaren in 1372, zie beneden. Gedurende de vrijwel de gehele periode tussen 1356 en 1430 (behalve tijdens de regering van Antoon) oefenden de Staten controle uit op inning en uitgave van de beden, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché I*, p. 535. Onder Filips de Goede werd die controle minder, maar alsnog moest de hertog soms stevige concessies doen voor de Staten met een bede toestemden, zoals in 1451, Vrancken, *Blijde Inkomsten*, p. 109.

daarom volgens een vernuftige procedure, die voorkwam dat de hertogen inzicht verwierven in de welvaart van individuen, maar die toch enige vorm van controle waarborgde. Zodra de Staten van Brabant hadden ingestemd met het bedrag en het beoogde doel van de bede waar de hertog om vroeg, berekenden ze de bijdragen van individuele dorpen, steden en geestelijke instellingen volgens een vaste verdeelsleutel (zie beneden). Zij verdeelden de lasten op hun beurt op verschillende manieren onder hun inwoners. Grote steden betaalden hun bijdrage het liefst vanuit hun gemeenschappelijke middelen, zonder hun individuele poorters direct te belasten. Wanneer nodig genereerden ze extra inkomsten door het creëren van renten en accijnzen, zij het met instemming van de vorst. Een andere mogelijkheid was het afsluiten van leningen bij lokale notabelen.

Wanneer gemeenschappen individuen wel belastten, deden ze dit volgens een uitgekend systeem van wederzijdse controle. Zodra de lokale magistraat vernam welk bedrag de gemeenschap aan de bede moest bijdragen, stuurde hij vertegenwoordigers langs alle huishoudens om van de bewoners onder ede verklaringen af te nemen over hun rijkdom. Zodra deze verklaringen waren verzameld, maakte de magistraat een verdeling van de last binnen de gemeenschap. Op een hoogtijdag – vaak een zondag – na de mis, lazen lokale bestuurders de verdeling dan voor. Eenieder die bezwaar had tegen zijn eigen belasting of die van zijn buurman, kon dat kenbaar maken, waarna disputen ter plekke werden opgelost.⁶⁰ Dit systeem kende financiële controle op lokaal niveau: dorpsbewoners konden waarschijnlijk redelijk inschatten wat hun bezit waard was ten opzichte van dat van hun buurman, en iedereen wist wat zijn buurman betaalde. De verdeling werd op basis van consensus gemaakt en beschermd tegen fraude, maar voorkwam dat de centrale administratie inzicht kreeg in de reële welvaart van individuen, of zelfs van gemeenschappen. Ieder betaalde zijn last ten opzichte van de last van zijn buurman, en niet zozeer ten opzichte van wat hij zelf kon missen. De verdeling had niet altijd op basis van aangifte plaatsgevonden, maar was een verworvenheid van de onderdanen van de hertog. Voor een buitengewone bede onder Hendrik III was de centrale administratie bijvoorbeeld wel afgedaald op individueel niveau om de waarde van eigendommen te schatten.⁶¹

Voor de verdeling tussen steden, dorpen en geestelijke instellingen hanteerden de Staten van Brabant een vergelijkbaar systeem. De verdeelsleutel die ze gebruikten had oude wortels, en dateerde in ieder geval van voor 1356 maar mogelijk van nog veel eerder. In ieder geval vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw weerspiegelde die verdeling allang niet meer de reële

⁶⁰ Kauch, *Administration et contrôle*, p. 183-189, ook voor de specifieke regelingen met betrekking tot schatting van rijkdom van individuen: (on)roerende goederen, schulden, rentes, etc.; Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. lviii.

⁶¹ Gorissen, 'Buitengewone bede', p. 527-528.

verhoudingen binnen het hertogdom, als dat ooit al het geval was geweest. Eerder reflecteerde ze een politieke verhouding, waarin verschillende groepen een gelijk aandeel voor hun rekening namen. Ook op dit niveau droegen gemeenschappen een aandeel bij dat bepaald werd ten opzichte van het deel dat buurgemeenschappen bijdroegen. Voor het begrijpen van de verdeling is het cruciaal om die verhoudingen in het oog te houden. Nadat de Staten hadden ingestemd met een bede, werd de totale last eerst in drieën gedeeld. De zeven goede en vrije steden betaalden een derdedeel, het 'platteland' een derdedeel, en de circa vijfenveertig oudste geestelijke instellingen met bezittingen in het hertogdom droegen eveneens een derdedeel bij.⁶²

Binnen die drie groepen verdeelden de Staten de last vervolgens weer naar rato van de verschillende bijdragers. Zo betaalden van de grote steden Leuven en Brussel hetzelfde aandeel, beide een derde van de totale stedelijke last. De andere steden betaalden een aandeel ten opzichte van Leuven. Zo betaalde Antwerpen een derde van de bijdrage van Leuven, Den Bosch een vierde, Tienen een vijfde, Nijvel een zesde en Zoutleeuw een vijftiende. Opgeteld overstegen deze bijdragen het totale stedelijke aandeel iets, waardoor hun gemeenschappelijke bijdrage iets boven het derdedeel van de totale som uitkwam. Deze verdeling was zo sterk geïntegreerd in het collectief bewustzijn, dat de Staten haar zelfs handhaafden in de periode dat Antwerpen van het hertogdom was afgesplitst, tussen 1357 en 1406. In 1383, bijna dertig jaar na de afsplitsing, was het derdedeel dat Antwerpen hoorde te betalen in de berekening nog steeds zichtbaar, en werd het naar rato verdeeld onder de resterende steden, volgens dezelfde verhouding (Leuven-Brussel, twee derde, Den Bosch een vierde van Leuven, Tienen een vijfde, etc.).⁶³

Ook binnen de bijdragen van het platteland verdeelden de Staten de lasten ten opzichte van elkaar. Om dit te begrijpen, is het nodig om eerst de samenstelling van 'het platteland' onder de loep te nemen. De bijdragen van het platteland werden ingedeeld volgens de zes hoofdmeierijen, die vervolgens werden ingedeeld in dorpen onder hertogelijke en heerlijke jurisdictie. Daarnaast behelste het platteland een aparte categorie 'kleine steden'. De samenstelling van deze lijst kleine steden is curieus. Het zijn er wederom zeven, maar ze vallen deels onder hertogelijke jurisdictie (Vilvoorde, Lier, Herentals, Geldenaken) en deels onder die van een lokale heer (Diest, Aarschot, Zichem), terwijl andere heerlijke en hertogelijke steden werden opgenomen onder hun meierij.

⁶² De seculiere geestelijkheid, meer recente religieuze ordes en een aantal abdijen maakten er geen deel van uit, zie Damen, 'Prelaten', p. 43-47, Van Uytven, 'Wereldlijke overheid', p. 82-90, 99-106.

⁶³ Wel wed er iets geschoven in de last van Leuven-Brussel, zodat de rest van de verdeling onder de steden kon worden gehandhaafd.

Rekenkundig snijdt de indeling echter meer hout. Samen betaalden deze steden 1 / 4 ³/₄ deel (een gedeeld door vier en driekwart) van het aandeel van het platteland. Dit is op het eerste gezicht een onlogische breuk, maar hij maakt het mogelijk de bijdragen van de overige meierijen te berekenen in een breuk ten opzichte van elkaar, die grote overeenstemming vertoont met de verdeling onder de zeven goede steden. Van het resterende bedrag dat het platteland bijdroeg, betaalde het markgraafschap Antwerpen grofweg een derde, Waals-Brabant een vierde, de meierij van Den Bosch een vijfde, de ammanie van Brussel een zesde, de meierij van Tienen een zevende, en de meierij van Leuven een eenentwintigste, hoewel ook hier kleine correcties nodig waren.⁶⁴ Binnen de meierijen verdeelde men de last opnieuw, maar op verschillende manieren. In de grote meierijen van Brussel en Waals-Brabant werden de heerlijke dorpen en steden als een aparte categorie voor elke ondermeierij opgenomen. In de overige meierijen, Leuven, Tienen, Antwerpen en Den Bosch, werden de heerlijke dorpen en steden als een aparte categorie naast de meierijen gerekend. Ook de plattelandslast werd dus verdeeld naar rato van de verschillende contribuanten. Voor de geestelijke instellingen verdeelden de Staten de bijdragen meteen, en ook zij betaalden een bijdrage in relatie tot elkaar. Zo betaalden Affligem en Villers het meest (beide iets minder dan een tiende), betaalden Sint-Michiels en Sint-Bernards de helft van de last van Affligem, Averbode, Aywières en Bonne-Espérance een derde van Affligem, enzovoort.⁶⁵

In de verdeling maakten de Staten bovendien expliciet onderscheid tussen gebieden onder heerlijke en hertogelijke jurisdictie. De bijdrage van gebieden onder heerlijke jurisdictie was relatief gezien ook veel kleiner dan dat van gebieden onder hertogelijke jurisdictie, omdat ze niet alleen beden aan de hertogen betaalden maar soms ook aan een lokale heer.⁶⁶ Zo werden administratoren er voortdurend aan herinnerd dat de bijdrage van heerlijke gebieden geen vanzelfsprekendheid was. Ook ontvingen ze steeds brieven van non-prejudicie, die stelden dat aan hun bijdrage geen rechten voor volgende beden konden worden ontleend. In de praktijk was de bijdrage van heerlijke gebieden aan de bede echter niet zo vrijblijvend. Zo moest de heer van Diest in 1396 zijn verzet tegen de bede staken, na bemiddeling door Leuven (zie 4.2.2).

⁶⁴ Een restant van het berekenen van de lasten van betalende ten opzichte van elkaar is terug te vinden bij de bepaling van de bijdrage van Budel onder Filips de Goede. Ook na de introductie van haardstedetellingen betaalde die plaats niet naar inwonertal, maar een aandeel (de helft) van de last van twee andere plaatsen (Maarheze en Zoerendonk) bij elkaar opgeteld.

⁶⁵ Berekening op basis van de bijdragen in ARAB RK 15.716, f. 30r-31v. De invoering van de haardstedetellingen zou de ook de hiërarchie tussen de geestelijke instellingen opschudden, zie beneden.

⁶⁶ Uytven, 'Diest', p. 188. Juist heerlijke gebieden werden dan ook door de haardstedetelling hard geraakt, zie beneden.

De traditionele verdeelsleutel van de beden bracht het hertogdom op een evenwichtige manier in kaart. Enerzijds definieerde deze welke plaatsen tot het vorstendom werden gerekend en gaf daarmee een ruimtelijke definitie van het hertogdom. Anderzijds was die definitie aan strikte voorwaarden gebonden. Het was geen analytisch overzicht van de reële welvaart van dorpen, steden en geestelijke instellingen, maar een verdeling die eerder politieke verhoudingen weerspiegelde tussen de steden onderling, en tussen de steden en het platteland en de geestelijkheid. De goede steden, Leuven en Brussel voorop, legden verreweg het meeste gewicht in de schaal. Desondanks weerspiegelde het oude systeem, althans in theorie, een idee van solidariteit. Gemeenschappen betaalden in naam uit vrije wil aan de beden, en onderhandelden daar zaken voor terug zoals controle op vorstelijke ambtenaren om de machtsbalans in evenwicht te houden. De vorstelijke administratie kreeg geen inzicht in de reële economische situatie van individuen, en zelfs niet van dorpen en steden. Nieuwe definities van Brabant die deze principes loslieten zouden dan ook tot groot verzet leiden bij verschillende groepen binnen de Brabantse Staten.

4.2.2 Onderhandelingen over nieuwe definities van Brabant in de tweede helft van de veertiende eeuw

In de tweede helft van de veertiende eeuw kwam de traditionele verdeling van de beden echter onder druk te staan. Zeker wanneer de hertogen hun onderdanen om grote sommen geld vroegen, zoals na de Brabantse successieoorlog (1356) of na de verloren slag bij Baesweiler (1374), legde de bestaande verdeling een grote last bij gemeenschappen die dat niet meer konden opbrengen. De eerste problemen tekenden zich al af bij de bede van 1356, van 450.000 gouden schilden. Om deze grote last te verdelen zochten de Staten een cosmetische aanpassing van het bestaande systeem. Ze handhaafden de verdeling in drieën, maar pasten de verhoudingen aan. De geestelijke instellingen zouden maar een zesde van de last voor hun rekening nemen, terwijl de zeven goede steden de helft van de last op hun schouders namen; twee derde daarvan kwam bij Leuven en Brussel terecht.⁶⁷ Het zou echter nog tachtig jaar duren voor de Staten uiteindelijk akkoord gingen met een verdeling die gebaseerd was op de reële economische verhoudingen binnen het hertogdom. Bij verschillende experimenten met nieuwe belastingverdelingen kwamen de principes die aan het oude systeem ten grondslag lagen op losse schroeven te staan. Steeds bestond de vrees dat hertogelijke ambtenaren hierdoor wel inzicht in de reële economische draagkracht van individuen en gemeenschappen zouden krijgen, en onderdanen vreesden hierdoor meer structurele, en hogere belastingen. Bij alle experimenten met nieuwe verdelingen onderhandelden ze daarom intensief

⁶⁷ De bederekening en een losse instructie zijn bewaard, resp. ARAB RK 50.344-50.345 en 51.025; Moureaux-Van Neck, 'Aspect', p. 73n1.

over de schaal waarop nieuwe kennis zou worden vergaard, met welk doel die zou worden ingezet, en wie daar de controle over hield.

De eerste fundamentele hervorming van de verdeelsleutel vond plaats bij de inning van de bede die hertog Wenceslas vroeg naar aanleiding van de Slag bij Baesweiler, waar hij op 22 augustus 1371 verslagen en gevangengenomen was. Voor de kosten van de oorlog, niet in het minst het losgeld voor de hertog die elf maanden gevangen had gezeten, vroeg de hertog een immense bede van 900.000 mottoenen. Die kon onmogelijk op de oude manier omgeslagen worden, en daarom moest een nieuwe verdeling gevonden worden. De herdefinitie van de fiscale verhoudingen zorgde voor grote spanningen binnen de Staten van Brabant. Ze deden er lang over om tot een oplossing te komen omdat de meningen behoorlijk uiteenliepen. De hertog had de Staten al had moeten toestaan dat hij het Charter van Kortenberg zou bekrachtigen en dat zij een groot onderzoek naar het functioneren van publieke ambtenaren zouden instellen. Daarom wilde hij dat er haast gemaakt werd met de inning van de bede, en eiste hij dat zijn eigen vertegenwoordigers zitting zouden nemen in de ontvangst- en uitgavecommissies van de bede.⁶⁸

Wenceslas' onverzettelijke opstelling wekte grote wrevel bij de steden, die in zeker zestien vergaderingen hun grieven tegen hem uitten.⁶⁹ Vooral Leuven vond dat haar bijdrage veel te hoog uitpakte, en verzamelde bewijs voor de schade die de stad geleden had, en weigerde aan de bede mee te betalen. De spanningen liepen zo hoog op dat de Leuvense vertegenwoordigers op 24 maart 1373 zelfs onder begeleiding van boogschutters op de Statenvergadering verschenen.⁷⁰ Ook Tienen en Nijvel uitten hun klachten. Zo probeerden de steden eerst vast te stellen voor welk deel van de

⁶⁸ Op 18 februari 1372, nog tijdens Wenceslas' gevangenschap, sloten vijfenvestig Brabantse steden en vrijheden een akkoord waarin ze naleving van de Waalse en Kortenbergse charters afdwongen, die de hertog op 17 september bevestigde, zie Ansems, *Luyster* I, p. 144 en Van der Straeten, *Charter* I, p. 238-239, resp. Ansems, *Luyster* I, p. 146-155. Tussen 21 en 28 oktober werden enquêteurs, taxateurs en ontvangers voor het justitiële onderzoek ingezworen. Pas tussen 12 en 14 december hoorden de Staten hoe groot de verliezen in de slag waren geweest, en op 21 mei van het volgende jaar werd de schuld voor het eerst in geld uitgedrukt, Moureaux-Van Neck, 'Aide', p. 267-268, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* II, Annexe V, nr. 189 (16 september 1372) en nr. 197 (12-14 december 1372), Van der Straeten, *Charter* I, p. 240. De opbrengsten van het justitieonderzoek zouden naar de aflossing van Wenceslas' schulden gaan, Henne en Wauters, *Bruxelles* I, p. 135. Voor vergelijkbare operaties in 1332-1335, 1351 en 1363, zie Van der Straeten, *Charter* I, p. 143-163, voor 1381 en 1389, zie Bolsée, *Enquête*. Sommige enquêtes werden uitgevoerd op verzoek van de hertogen, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* I, p. 527-530.

⁶⁹ Vergaderingen vonden in ieder geval plaats op 19-20 december 1372 en het volgende jaar op 3-6, 12-13, 18, 23 en 27 januari, 5, 12-13 en 21-23 februari, 12, 17-19, 24 en 28-29 maart, en 9, 11 en 14-15, april, zie Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* II, Annexe V (nrs. 199, 201, 204-206, 208-209, 211-212, 215-218, 220-222).

⁷⁰ Moureaux-Van Neck, 'Aide', p. 268, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* II, Annexe V, nr. 217 (24 maart 1373).

schuld van de hertog zij überhaupt zouden moeten opdraaien. In eerste instantie hoopten ze een deel van de hertogelijke schulden te kunnen aflossen door de opbrengsten van het justitiële onderzoek en door een extra indirecte belasting op het malen te heffen, een maalgeld. De hertog voelde meer voor een 'hoofdgeld', een directe belasting van al zijn onderdanen, dat hij begin september 1373 – een jaar na toekenning van de bede – voorstelde.⁷¹ Hiervoor zouden alle inwoners van het hertogdom boven een bepaalde vermogensdrempel geteld moeten worden. Dorpen en steden zouden vervolgens naar inwonertal worden belast, wat het bestaande principe volledig op zijn kop zette. Deze vraag spleet de Staten. De stad Leuven, die de bede tot dan toe geblokkeerd had, voelde wel voor deze optie die waarschijnlijk haar last in de bede zou verlichten. De stad ging snel tot telling van de bevolking over, en leverde de resultaten tussen 5 en 8 oktober 1373 in bij de Raad van Kortenberg. Het bevolkingsdichtere Brussel, dat altijd dezelfde bijdrage als Leuven had betaald, weigerde haar inwoners te laten tellen omdat de stad een toename van haar last vreesde.⁷²

Ondertussen begon Wenceslas' geduld op te raken. Eind 1373 trokken hij en Johanna zich terug uit Brussel, wellicht uit vrees voor een opstand, en verschansten zich op het kasteel van Genappe, waar hun mannen de omgeving begonnen te plunderen.⁷³ Op verzoek van de steden forceerde Jan van Arkel, de prins-bisschop van Luik, op 30 april 1374 te Braine-l'Alleud een akkoord, waarin de steden hun zin kregen. De hertog zou geen enkele vertegenwoordiger in de ontvangstcommissie krijgen, zodat kennis van de telling in handen van de Staten zou blijven. Bovendien benadrukte het verdrag dat de telling maar voor eenmalig gebruik zou zijn.⁷⁴ Maar de hertog vroeg een hoge prijs. Vertegenwoordigers van de steden en de geestelijkheid moesten publiekelijk boetedoen voor de

⁷¹ De klachten van Tienen en Nijvel werden door de Staten geadresseerd op resp. 6-8 juni, en 27-28 juli, *ibid.*, nrs. 229 en 245. Voor overige klachten, en vergaderingen over het maalgeld, *ibid.* nr. 228 (21 mei 1373), nrs. 237, 239, 246 (3-5 juli, 15-16 juli, 4-5 augustus); de Staten vergaderden in ieder geval op 15 september over het *boetgeld*, misschien ook al op 5 september, *ibid.*, nrs. 253-254. Zie eveneens Van der Straeten, *Charter I*, p. 240-241.

⁷² *omme dat die stat van Bruesele niet scriven en woude tgetal van haren volcke in hare stat, gelyc dandere steden gedaen hadden*, SAL 4998 f. 20v, Van der Straeten, *Charter II*, p. 91, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché II*, Annexe V, nr. 262, (5-8 november). Tussen 23 en 26 oktober vergaderde Johanna met Leuven, omdat Brussel zijn telling niet wilde uitvoeren en verstrekken, *ibid.*, nr. 261. Tussen 16 en 18 april het volgende jaar stuurde Leuven een delegatie om de Vlaamse graaf in te lichten over het *boetgeld*-debat, *ibid.*, nr. 297. In de tussenliggende maanden was het *boetgeld* verscheidene malen onderwerp van Statenvergaderingen.

⁷³ Moureaux-Van Neck, 'Aide', p. 268.

⁷⁴ De ontvangstcommissie bestond uit vertegenwoordigers van het de Raad van Kortenberg, het land, en de steden Leuven, Brussel, Den Bosch en Tienen. De hertog mocht alleen door een of twee vertegenwoordigers de werkzaamheden van de uitgavecommissie laten controleren, Van der Straeten, *Charter I*, p. 245-246, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché I*, p. 531.

hertog, en een extra som van 40.000 mottoenen betalen, die hij kon besteden zoals hij wilde.⁷⁵ Rond Allerheiligen (1 november) 1374 was de telling dan eindelijk voltooid, maar ook daarna bleef de kwestie van het hoofdgeld argwaan wekken tussen de steden onderling.⁷⁶ Nog op 9 mei 1375 beschuldigde Brussel de baljuw van Waals-Brabant ervan dat hij de bede-inkomsten uit zijn dorpen in zijn eigen zak had gestoken.⁷⁷ Ook de geestelijke instellingen lagen dwars. Ze schreven paus Gregorius XI aan, die in juli van dat jaar een interdict over het hertogdom liet afroepen. Pas in 1377 kwamen de onderhandelingen tussen de paus en de hertog tot een einde, en Wenceslas moest toezien hoe de paus zelf de bijdragen van zijn abdijen bepaalde.⁷⁸

Inderdaad werd de telling niet hergebruikt, afgezien van de verdeling van een belasting voor het betalen van de soldij voor lansdragers (het *glaviegeld*) in de meierij van Den Bosch in 1387.⁷⁹ De volgende twee beden, die van 1383 en 1386, werden weer verdeeld volgens de oude sleutel. Hoewel de Staten voor de onderhandelingen over deze beden veel minder tijd nodig hadden, probeerden sommige contribuanten wederom kortingen te bedingen. Zo beargumenteerde Zoutleeuw in 1383 dat haar bijdrage niet een vijftiende van Leuven moest zijn, maar ‘een vijfde van Tienen’.⁸⁰ Het was een vernuftige poging tot het veroorzaken van spraakverwarring, maar een die niet werd geaccepteerd door de andere steden.

Het verdelingsproces van de volgende bede, die van 1394, verliep al even moeizaam, om dezelfde redenen. Ook nu kostte het de Staten bijna een jaar om tot een verdeling te komen die zou

⁷⁵ Moureaux-Van Neck, ‘Aide’, p. 269. Voor het akkoord van Braine-l’Alleud, zie ARAB Chartres de Brabant 3084, editie in Van der Straeten *Charter* II, p. 147-152 (nr. 9) = Ansems, *Luyster* I, p. 166-170. Zie ook de acte van 4 juli 1374, gesloten te Tervuren, in Ansems, *Luyster* I, p. 171-175.

⁷⁶ Cuvelier geeft ter inleiding van de bevolkingstelling: *Dit es tghetal van den menschen wonechtech ende geseten binnen den palen van Brabant buten ende binnen steden, edele ende onedele, vrij ende onvrij, vergadert omtrint Alrebeyleghemesse in tjaer van lxxxiii*, al komt die alleen in zeventiende-eeuwse kopieën voor, *Dénombrements de foyers*, p. 1 (nr. 1). Zie over de totstandkoming van de editie ook id., ‘Fouage brabançon’.

⁷⁷ Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* II, Annexe V, nr. 372 (9 mei 1375). NB. In de bronnen wordt de term ‘taxatie’ voornamelijk in verband gebracht met het onderzoek gerechtsdienaren. Daarbij waren *besuekers*, *taxeerdere* en *rentmeesters* betrokken. De terminologie is dus makkelijk te verwarren is met die over de beden. Zie Van der Straeten, *Charter* I, p. 199-214.

⁷⁸ Moureaux-Van Neck, ‘Aide’, p. 270; Van der Straeten, *Charter* I, p. 248-252.

⁷⁹ Cuvelier, ‘Fouage brabançon’, p. 456-457, Van Asseldonk, *De Meierij*, p. 496.

⁸⁰ *ende Leeuwe is getaxert ten vijftienstendeel van Loven ende van Brusessel ende dan compter over, mer sij segt dat sij staen soude ten vijftiendeel van Tienen ende dan soude ghebreken*, ARAB RK 15.716, f. 6v.

waarborgen dat het *land niet en worden verderft*.⁸¹ Leuven stelde wederom dat de stad *ghenen tax:se gedragen en conste*, en vroeg de ontvanger en de drossaard van Brabant te bemiddelen bij de hertog. Weer gingen stemmen op om een maalgeld te heffen als betaling voor de vorstelijke schulden, in plaats van een belasting.⁸² De druk om tot een oplossing te komen was echter groot. In januari 1394 werden poorters van Den Bosch in Zierikzee gevangengehouden, en weigerde Den Bosch een delegatie naar de besprekingen over de bede te sturen. In 1395 trok Michel de Ligne maandenlang met Henegouwse troepen plunderend door het land, nadat hij om te beginnen Brusselse en Nijvelse en poorters had gevangengenomen.⁸³ Desondanks kwam de inning van de bede maar langzaam op gang. Nog in maart 1396 weigerden de heer de stad van Diest en haar heer Thomas II van Diest hun deel van de bede te betalen, en moest Leuven maandenlange diplomatie uitoefenen om de vrede tussen stad en hertogin te herstellen, wat in juli van dat jaar pas lukte.⁸⁴

Hoewel de telling van 1374 nog vers in het geheugen lag, gebruikten de Staten die niet opnieuw maar ontwierpen ze een nieuwe verdeling. Ze besloten de hertogin geen vast bedrag te geven, maar in vier termijnen geld voor haar op te halen in het hertogdom. Steden, dorpen en instellingen kregen de keuze te betalen volgens de traditionele verdeelsleutel, of volgens een hoofdelijke belasting waarbij individuen werden aangeslagen op de waarde van hun bezittingen. De administratoren van de bede zouden die waarde overnemen op de eed van de eigenaars, terwijl ieder die weigerde een eed af te leggen het hoogste aandeel zou betalen.⁸⁵ De verdeling vond dus weer plaats met de

⁸¹ De Staten vergaderden in ieder geval op 27-29 augustus, 14-15 september, 7-8, 18-19 en 28-30 oktober, 1-2 en 16-17 november, over het bedrag van de bede, hoe dat over de onderdanen zou worden verdeeld, en in welke termijnen, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* II, Annexe V, nrs. 644-647, 649-651.

⁸² Ibid., nrs. nr. 626 (15 maart 1394), 630 en 632 (5 en 12 april 1394).

⁸³ Ibid., nrs. 624 (25-26 januari 1394), 660-662, 682 (22-23, 26 maart en 5-6 mei 1395, 30 april-1 mei 1396).

⁸⁴ Ibid., nrs. 680, 684, 688, 689 (7 maart, 7-9 mei, 3-4 en 5 juli 1396). Thomas II van Diest was heer van Diest vanaf 1385 en van Zichem. Hij was raadsheer van Johanna, Antoon, Jan IV en Filips van Sint-Pol. Hij stierf op 7 juli 1432, Damen, 'Prelaten', nr. 115.

⁸⁵ Moureaux-Van Neck noteerde dat alle Brabanders hoofdelijk werden omgeslagen, 'Aspect', p. 76. De ordonnantie van de bede stelt echter dat Brabanders de keus kregen te betalen volgens hun *tax*, óf volgens het *boetgeld*, waarbij overigens niet geheel duidelijk is waarop die *tax* precies gebaseerd was (de akte bepaalde dat *al soe wie sinen tax anegenomen beet, dat hij met sinen tax gestaen sal, ende soe wie t boetgelt aanveerd t beet, dat hij gestaen sal metten boetgelde*. Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. 22, art. 1 (nr. 3). Daarnaast concludeert ze dat de centrale administratie hier op het individuele niveau afdaalde. Het is echter significant dat de bedezetters niet zelf tot schatting van de goederen overgingen, maar Brabanders op hun eed geloofden, en de organisatie bovendien in handen bleef van het land. Ook Filips de Goede zou zijn afgevaardigden verbieden zich met lokale belastingverdeling te bemoeien, zie 4.2.3. Voor de organisatie van de bede van 1394, zie Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. xcvi-xcvii en p. 26 acte 3 (art. 12 voor de schatting van goederen).

instemming van de betrokkenen, die de keuze hielden over de manier waarop ze zouden bijdragen aan de bede. Niet de centrale administratie zou bepalen hoe de ruimte werd gedefinieerd, maar degenen die hoofdelijk omgeslagen wilden worden. Bovendien behielden zij de kennis over de waarde van hun bezittingen wanneer ze dat wilden, en werd die kennis bewaakt door een vertegenwoordiging van het land. Zo voorkwam de verdeling ook nu dat de centrale administratie overzicht zou krijgen over de reële economische verhoudingen in het hertogdom. De kennis bleef beperkt tot een voor de Staten acceptabel niveau. Weer trokken de steden de organisatie van de bede en de controle over de verzamelde gegevens naar zich toe. De ontvangstcommissie bestond uit twee leden van de hertogelijke Raad, vier ridders gekozen door het land, en een uit elke hoofdstad.⁸⁶ Was het vorstelijk gewicht in de commissie al klein, dan bepaalde de ordonnantie van de bede ook nog expliciet dat als de vorstelijke gedeputeerden zich niet aan de afspraken zouden houden, de overige commissieleden de organisatie van de bede gewoon volgens de afspraken zouden uitvoeren.⁸⁷

Nog een keer zouden de Staten een nieuwe verdeling opzetten. Na een jaar onderhandelen, stemden de Staten in oktober 1428 toe met een bede van 325.000 kronen voor het aflossen van de schulden van de nieuwe hertog Filips van Sint-Pol (r. 1427-1430). De verdeling leek op die van 1394: de helft van de steden en het platteland, grofweg de ammanie van Brussel, het markgraafschap Antwerpen en de meierij van Den Bosch, zouden betalen volgens de traditionele verdeelsleutel. De andere meierijen waar de economie meer stagneerde, Leuven, Tienen en Waals-Brabant, zouden betalen volgens een vorm van hoofdelijke belasting.⁸⁸ Deze keer waren de voorwaarden waaraan de hertog moest voldoen nog strikter. De bede zou volledig worden ingezet

⁸⁶ Het is niet helemaal duidelijk welke hoofdsteden dit zijn. De inkomsten uit de bede werden gecentraliseerd in Leuven (voor de ondermeierijen Libbeke en Herent), Den Bosch (voor ondermeierijen, vrijheden en heerlijke gebieden) en Brussel (voor ammanie, markgraafschap Antwerpen, Waals-Brabant, Tienen en overige heerlijke gebieden in Brabant). Het ligt dus voor de hand dat in de commissie vertegenwoordigers van deze drie steden zitting namen. Toch spreekt de ordonnantie in andere contexten van meerdere hoofdsteden naast Leuven en Brussel, wat erop zou kunnen wijzen dat het om de zes hoofdsteden van de juridische ambtsgebieden gaat.

⁸⁷ Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. 26-27, art. 13 (nr. 3).

⁸⁸ Moureaux-Van Neck, 'Aspect', p. 75-79, Kauch, *Administration et contrôle*, p. 168-172. Uitzonderingen in de ammanie van Brussel waren Vilvoorde, Overijse en Tervuren, en in het markgraafschap Steenberghe en de dorpen onder Kleef, Moureaux-Van Neck, 'Aspect', p. 77. Dit systeem vormde waarschijnlijk ook de basis voor de bede van 1394, anders dan Moureaux-Van Neck stelde (zie hierboven), maar het verschil tussen de twee was dat in 1394 van tevoren geen totaalbedrag was vastgesteld, maar in 1428 wel. Dit geeft de organisatie van de bede van 1428 een groot ad hoc karakter, wat strookt met het feit dat niet werd afgesproken hoe eventuele tekorten zouden worden opgevangen, en met de rampzalige uitkomst.

voor de schuldaflossing van de hertog, en geen cent zou zijn eigen koffers bereiken. De hertog moest beloven nooit meer eigenmachtig delen van het domein te vervreemden. Bovendien zou dit als het aan de Staten lag de laatste bede zijn. In geen geval, gewoon of buitengewoon, zou de hertog ooit nog om een nieuwe bede mogen vragen. De Staten beheerden de vergaarde informatie volledig, en zouden zelf toezien op de inzameling en besteding van de fondsen. De organisatie kwam in handen van drie edelen en drie stedelingen, die de steden hadden aangesteld.⁸⁹

De uitkomst van de bede was een fiasco. Omdat veel groepen zelf mochten kiezen volgens welk systeem ze bijdroegen, kwamen er veel minder middelen binnen dan van tevoren was besloten. Zo betaalde de stad Leuven nu slechts 3.174 kronen, in plaats van de 13.888 kronen die het volgens de traditionele verdeelsleutel zou hebben betaald. Ook andere plaatsen rapporteerden grote tekorten, maar er was niet van tevoren bepaald wie die zou opvangen.⁹⁰ Het traditionele verdelingssysteem stond al decennia onder druk, maar dreigde nu eindelijk te bezwijken. Een impuls van buitenaf was nodig om een fundamentele hervorming door te voeren. Het aantreden van Filips de Goede als rijke en daadkrachtige hertog kwam dan ook geen seconde te vroeg.

De onderhandelingen over de fiscale definitie van Brabant tonen een spagaat in het denken over belasting onder de Staten. Enerzijds hielden ze vast aan oude principes, waarin belastingen niet regelmatig mochten worden geheven – vooral niet op basis van reële economische verhoudingen – en waarbij de centrale administratie geen inzicht verwierf in de persoonlijke welvaart van gemeenschappen en individuen. Anderzijds zagen ze zich echter geconfronteerd met de realiteit dat bedden steeds vaker nodig waren om de hertogelijke begroting aan te vullen. Ze wisten dan ook dat de rekening voor niet-betaalde hertogelijke schulden uiteindelijk bij hen terecht zou komen, zoals de arrestaties van Brusselse, Bossche en Nijvelse poorters hierboven laat zien.⁹¹

De moeizame organisatie van de bedden van 1374, 1394 en 1328 toont aan dat zodra de Staten de traditionele verdeelsleutel loslieten, ze tegenover elkaar kwamen te staan. Bij nieuwe fiscale definitie van het hertogdom prevaleerde het eigenbelang. Een stad als Leuven kon bedden blokkeren tot een hoofdelijke belasting in beeld kwam, terwijl Brussel weigerde de bevolking te laten tellen uit angst dat dit nadelig zou uitpakken. Steden wantrouwden elkaars opgaven van de eigen welvaart, en controleerden tellingen waar mogelijk. Pas na grote druk van buitenaf slaagden de Staten erin tot herverdelingen te komen. Die veranderden wel het denken over belastingen. Als de bedden een publiek belang dienden, moest de vergaarde kennis ook in publieke handen blijven,

⁸⁹ Vrancken, *Blijde inkomsten*, p. 295, 298-299.

⁹⁰ Moureaux-Van Neck, 'Aspect', p. 78.

⁹¹ Zie ook Stein, *De hertog en zijn staten*, p. 104-105.

en de uitvoering van bedden gecontroleerd door publieke instellingen. Zolang het kon, probeerden de Staten nieuwe definities van Brabant door publieke instellingen te laten bewaren, en te voorkomen dat er een concreet en definitief alternatief kwam voor de traditionele verdeelsleutel. De meer specifieke detailkennis bewaakten ze zelf, en ze waakten ervoor dat ze die de vorst in handen zouden spelen. Zo hielden ze lange tijd van onderop controle over de constructie van het hertogdom als een administratieve ruimte, maar droegen ze ook bij aan de integratie van het hertogdom als een politieke ruimte.

4.2.3 Een definitieve omslag: de invoering van haardstedetellingen

Het debacle rond de laatste bede van Filips van Sint-Pol had voor iedereen aangetoond dat het oude systeem onhoudbaar was geworden. Toch kon de nieuwe hertog, Filips de Goede, het bedesysteem ook niet zonder slag of stoot hervormen. Hij had veel ervaring met innovatieve bedeverdelingen in zijn vorstendommen, op basis van zogenaamde haardtellingen.⁹² Hiervoor telde men de haarden in alle steden en dorpen, rekende per haard een aantal personen, en classificeerde hun rijkdom. Op basis daarvan kon een evenwichtige verdeling van de belasting worden gemaakt, die recht deed aan de reële economische verhoudingen binnen een vorstendom. Hoewel de urgentie van de hervorming groot was, kon het analytisch in kaart brengen van het hertogdom op verzet rekenen bij de Staten, maar de hertog gaf hun de tijd om na te denken over een nieuwe verdeling. Nadat de Staten op 9 mei 1433 een bede hadden toegekend voor Filips' Blijde Intrede, vergaderden ze wederom jarenlang over de hoogte van het bedrag en de verdeling ervan. Na meer dan twintig vergaderingen stonden ze Filips op 14 januari 1436 een bede toe van 300.000 ridders.⁹³ Nog waren ze het niet eens over de verdeling, en weer kwam de weerstand vooral van steden die elkaar wantrouwden. Den Bosch verzette zich in het geheel tegen de bede. Leuven vreesde weer een te zware belasting en stuurde, een dag voor de Staten over de bede zouden stemmen, een delegatie naar de kanselier en de drossaard van Brabant *omme hen te bidden dat de stat ter redelicheide reformatie van haeren taxse mochte comen*.⁹⁴

⁹² Haardtellingen waren sinds 1357 in gebruik in Bourgondië en in Henegouwen sinds 1365. Het standaardwerk over de haardtellingen in Brabant is nog steeds Cuvelier, *Dénombrements de foyers*.

⁹³ SAL 5055, f. 98r en 5063, f. 86r. Voor een lijst van relevante Statenvergaderingen, zie ook Kauch, *Administration et contrôle*, p. 216-226.

⁹⁴ SAL 5060, f. 59.

Om het proces te bespoedigen, stelde Filips de Staten op 17 februari een ultimatum: de eerste termijn van de bede zou worden geïnd tussen Allerheiligen (1 november) en Kerst 1436.⁹⁵ De voorbereidingen voor de belastinghervorming werden in gang gezet, maar waren voor de eerste termijn nog niet voltooid, waarna Filips het initiatief naar zich toetrok. Hij belastte de plaatsen voor de eerste termijn van de bede arbitrair, en installeerde in de zomer van 1437 een commissie die een haardtelling in Brabant moest uitvoeren. Voor het eerst in de Brabantse geschiedenis zette een hertog de steden bij de organisatie van een bedeverdeling volledig buitenspel, terwijl hij beoogde verregaande kennis van de sociaaleconomische verhoudingen te verwerven, bovendien met het oog op een structurele hervorming van de bede. Hij bemande de commissie met zijn algemeen ontvanger Peter van der Eycken, en raadsheren als Raas van Graven, heer van Heverlee, Klaas van Sint-Gorix, meier van Leuven, Jan de Hertog en Hendrik Magnus.⁹⁶ Net als bij de eerdere bevolkingstellingen had Brussel haar bedenkingen. De stad weigerde in eerste instantie haar haarden te laten tellen uit angst dat individuele poorters belast zouden worden. Ze werkte pas mee nadat ze een geschreven garantie had ontvangen dat *die ingesetene [...] onghelast sullen bliven, maar dat men de selve beden nu, ende in toecommenden tiden, gelden, nytreyccken ende betaelen sal, van den ghemeynen goede der stadt van Bruessele, voirsz. alsoemen tot hier toe ghenoeclick heeft gheweest te doen*.⁹⁷ De telling voedde ook het wantrouwen tussen Leuven en Brussel die gedelegeerden stuurden om elkaars tellingen te controleren.⁹⁸

Toen Den Bosch bleef dwarsliggen, dwong Filips het gewapenderhand op de knieën, en speelde hij de stad uit tegen de andere steden in het hertogdom. Om de tekorten van Den Bosch op te vangen, verkocht Filips een aantal renten op de domeinen. Dit veroorzaakte onrust onder de overige steden, die nieuw aan te stellen magistraten lieten zweren dat ze zich zouden inspannen voor het terugkopen van de domeinrenten. Filips stelde echter dat hij de renten onmogelijk kon terugkopen zolang Den Bosch niet betaalde. Bovendien hoogde hij het totaalbedrag van de bede op met 8.000 ridders. Den Bosch moest zich gewonnen geven en leverde op 5 januari 1439 eindelijk

⁹⁵ Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. 30-31 (nr. 4) en 33 (nr. 6).

⁹⁶ Ibid., p. ci-cii, ARAB RK 15.722, tweede termijn, extraordinaire uitgaven, f. 38v-41v. Voor Raas van Graven, Klaas van Sint-Gorix en Jan de Hertog, zie Damen, 'Prelaten', resp. p. 71n8, nr. 663 en p. 143n492. Zie eveneens Vrancken, *Blijde inkomsten*, p. 92, 134, 174, 205.

⁹⁷ Ansems, *Lyster II*, p. 107, Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, ciii.

⁹⁸ De rivaliteit tussen de steden duurde de hele vijftiende eeuw, maar Leuven hield politiek gezien de overhand, Damen, 'Political Ranking', p. 161, 169-170, Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. cii, SAL 5064 f. 17v.

de resultaten van de telling in bij de Staten, drie jaar nadat de hervorming in gang was gezet en zes jaar nadat de eerste vergadering over de nieuwe verdeling was belegd.⁹⁹

De haardtelling zorgde voor een compleet nieuwe definitie van het hertogdom in fiscale zin. Ze rekende definitief af met oude percepties van het land, die de steden, meierijen, dorpen en geestelijke instellingen definieerde ten opzichte van elkaar, maar bracht het hertogdom volgens een nieuwe economische rationaliteit in kaart. Onder de steden waren de zeven goede steden niet langer zichtbaar als één groep, aangevoerd door Leuven en Brussel. De vier hoofdsteden, Leuven, Brussel, Antwerpen en Den Bosch, vormden nu een aparte groep contribuanten, die per haard voor het hoogste bedrag van 18 schellingen per haard werden omgeslagen. De tweede categorie vormden de middelgrote steden: Zoutleeuw, Nijvel, Lier, Herentals, Bergen op Zoom, Breda, Diest, Aarschot, Zichem, Helmond en Eindhoven (13 schellingen per haard). De laatste categorie werd gevormd door de kleinere steden, Tienen, Vilvoorde, Steenbergen, Landen, Hannuit, Gembloers, Geldenaken en Halen (11 schellingen). Ook de bijdragen van het platteland werden nu gedifferentieerd: daar werden haarden getaxeerd op 8,5, 9,5 of 10,5 schelling.¹⁰⁰

Ondanks de zwaardere belasting van haarden in de vier hoofdsteden, daalden in Leuven, Brussel en Antwerpen de belasting per hoofd van de bevolking ten opzichte van de eerdere verdeelsleutel (Leuven met 60%, Brussel met 43%, Antwerpen met 57%). Alleen in Den Bosch steeg de bijdrage per hoofd, met maar liefst 50%. Ook op het platteland werd de verdeling nu gemaakt op basis van economische draagkracht, en haarden in armere gebieden werden lager aangeslagen. Een ander gevolg was dat de bijdrage van heerlijke steden en dorpen werden gelijkgetrokken met die van de hertogelijke. Daardoor steeg hun bijdrage significant. In de meest extreme gevallen leidde dat tot grote verschuivingen. Zo steeg de hoofdelijke bijdrage van heerlijke dorpen in Nijvel met 121%, terwijl die van heerlijke dorpen juist met 36% afnam.¹⁰¹ Ook de bestaande hiërarchie tussen de geestelijke instellingen werd opgeschud. Terwijl Sint-Michiels en Sint-Bernards in 1383 nog de helft

⁹⁹ Op 2 januari 1437 stuurde Filips al zijn algemeen ontvanger naar Den Bosch om de stad tot betaling te dwingen, maar tevergeefs. Op 15 maart volgde een delegatie van de zeven goede steden (behalve Nijvel) en de heerlijke steden Diest en Breda, maar nog gaf Den Bosch zich niet gewonnen. Uiteindelijk stuurde hij zijn drossaard Jan IV van Nassau om de stad gewapenderhand op de knieën te dwingen, en legde de stad een hoge boete van duizend ridders op, Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. cvii-cix, 33-34 (nr. 6). De open brief waarin de hertog aankondigde dat hij de renten niet terug zou kopen spreekt van *zekere renten*, zonder verdere details te geven, ARAB RK 15.722, derde termijn, f. 38v-41v = Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. 37-40 (nr. 9).

¹⁰⁰ Ibid., p. cv. Bovendien werd in de steden elke tiende haard niet geteld om rekening te houden met de armen, en op het platteland elke vijfde haard.

¹⁰¹ Oostindiër en Stapel, 'Demographic shifts', tabel 5.4.

van de bijdrage van Affligem betaalden, droegen zij in 1436 respectievelijk 378 en 372 ridders bij, tegenover 310 ridders voor Affligem. Park, dat iets meer dan een derde van Affligem had betaald, betaalde nu dezelfde bijdrage als Affligem. Ook de bijdragen van Heilissem en Tongerlo stegen significant (naar respectievelijk 360 en 318 ridders).¹⁰²

In volgende bedden zouden de categorieën van kleine en grote steden, arme en rijkere plattelandsgebieden weliswaar verschillend worden gedefinieerd, maar de rationale achter de verdeling bleef hetzelfde. Niet langer werden bedden verdeeld op basis van politiek gewicht, maar op basis van kennis van de reële economische draagkracht van gemeenschappen. Het systeem weerspiegelde nog niet helemaal het ideaalbeeld van Hugo van Lannoy, maar de centrale administratie was wel een gevoelige stap dichterbij een overzicht van de reële economische verhoudingen in het hertogdom gekomen. Hoewel Filips erin slaagde de basis voor de bedeverdeling te transformeren, zette hij echter een belangrijke stap niet: hij verbood zijn commissarissen zich met de verdeling van de belasting binnen gemeenschappen te bemoeien. Op het platteland interfereerden zijn commissarissen niet in de telling van haarden, maar gingen ze af op de verklaringen van de lokale autoriteiten.¹⁰³

Het is opvallend dat de Staten zich zo lang verzetten tegen een hervorming van de bede, die vanuit een modern oogpunt de belasting voor iedereen eerlijker zou maken. Toch zijn er in ieder geval drie verklaringen voor hun verzet. Ten eerste was er hun oude ideaal dat de centrale administratie geen inzicht in de reële economische situatie van gemeenschappen en individuen in het hertogdom mocht krijgen. De angst was reëel dat de hertogen die kennis zouden kunnen gebruiken om regelmatig belastingen te heffen, en individuen zou belasten. Daarnaast was er het wederzijdse wantrouwen tussen steden (en anderen), waarbij ze vreesden dat tellingen niet eerlijk zouden verlopen, en de uitslag van een herverdeling zo een oneerlijke situatie zou opleveren. Maar ten slotte, en misschien nog wel belangrijker vanuit het individuele belang van betrokkenen, was het voor betrokkenen eenvoudigweg niet mogelijk om in te schatten wat de consequenties van een eerlijker hervorming voor individuele contribuanten zou zijn.¹⁰⁴ Zoals een eerdere analyse van de

¹⁰² Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, nr. 5, p. 32 (=ARAB RK 15.722). Het aandeel van de kloosters als groep nam ook behoorlijk af ten opzichte van de steden en de dorpen op het platteland. In de bede van 1436-1442 betaalden ze nog maar 16% van het totaal, in 1451 12% en in 1473 zelfs 4%, al werden voor andere typen belastingen steeds hoger aangeslagen, Oostindiër en Stapel, 'Demographic Shifts', p. 160, en Van Uytven, 'Wereldlijke overheid'.

¹⁰³ Kauch, *Administration et contrôle*, p. 164-165; Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. lvi, civ.

¹⁰⁴ Dit sluit aan bij de observaties van Wim Blockmans, die noteerde dat ook de Bourgondische en Habsburgse vorsten zich slechts vaag bewust waren van het fiscale potentieel in hun vorstendommen, en er niet helemaal in slaagden een meer rationeel belastingstelsel te implementeren, Blockmans 'Low Countries', p. 305. De discussie hier bevestigt de

effecten van de hervorming liet zien, konden zij voor de haardtellingen niet inschatten wat de economische verhoudingen in het hertogdom waren.¹⁰⁵ Steden zoals Leuven en Brussel gingen vooral van zichzelf uit, en vreesden dat de toegenomen welvaart een hogere last zou betekenen. Dat de hoogte van die last ook zou afhangen van de toegenomen bevolkingsgroei in andere gebieden in het hertogdom was misschien te bedenken, maar lastig te overzien.

Na de inning van de eerste termijnen bleek al gauw dat ze er nauwelijks op achteruitgingen. Zodra de drie grootste steden zich realiseerden dat ze erop vooruit gingen, staakten ze hun verzet. Den Bosch, hoe begrijpelijk haar protesten ook waren, kon het tij niet in haar eentje keren. Zelfs wanneer de steden niet zo nauwkeurig hebben berekend wat de verschillen tussen hun bijdragen zouden zijn geweest, hebben ze hun nieuwe bijdragen ten opzichte van elkaar ongetwijfeld ruwweg vergeleken, en de conclusie getrokken dat de last nu veel meer bij Den Bosch terecht kwam dan voorheen, en minder bij Leuven, Brussel en Antwerpen.¹⁰⁶ Maar ook zij moesten accepteren dat de keuze voor een kapitaalkrachtige hertog eveneens de keuze voor een machtige hertog was geweest. Meer dan zijn voorgangers kon hij zijn wil opleggen, en bezat hij de middelen om dat te doen.

Filips de Goede had de tact om de Staten de tijd te geven met hun hervormingen, en ook na zijn forcering niet het onderste uit de kan te halen.¹⁰⁷ Individuele gemeenschappen behielden de mogelijkheid bezwaar aan te tekenen tegen hun belastingen, en konden kortingen bedingen vanwege armoede, sterfte en epidemieën.¹⁰⁸ Zo bedongen Vilvoorde en Steenbergen kortingen in

inzichten van Robert Stein dat belastingen (zeker voor de Bourgondische periode) niet alleen door vorsten werden afgedwongen maar ook een meer publiek belang dienden, en anderzijds dat er ook in de vijftiende eeuw in afzonderlijke vorstendommen concrete stappen werden gezet in de richting van een meer ‘rationele’ belastingheffing.

¹⁰⁵ Zie Oostindier en Stapel, ‘Demographic shifts’.

¹⁰⁶ Cuvelier signaleerde dat Den Bosch een relatief groot aantal arme huishoudens kende, en verklaarde dit door de hongersnood die er in het jaar van de telling (1438) heerste, *Dénombrements de foyers*, p. cxv-cxvi. Deze verarming kan echter niet de enige verklaring voor het Bossche verzet zijn, aangezien de stad al vanaf het begin tegen de toekenning van de bedde protesteerde. Het jaar 1438 was een uitzondering, en in de voorgaande decennia had Den Bosch juist een grote economische ontwikkeling doorgemaakt. De stad had zich tijdens de regering van Jan IV echter ook van de andere drie hoofdsteden gedistancieerd door de hertog te blijven steunen, en minder Statenvergaderingen bezocht waardoor ze minder invloed op het bestuur van het hertogdom kon uitoefenen, zie Vrancken, *Blijde Inkomsten*, p. 250-253. Het Bossche verzet lijkt daarom minstens zozeer veroorzaakt te zijn door het feit dat de stad politiek gezien minder meedeed, maar nu wel een groter aandeel in de bedde ging betalen.

¹⁰⁷ Ook moest de hertog in uitzonderlijke situaties nog grote concessies doen om bedden te verkrijgen. Zie bijvoorbeeld onderhandelingen over de bedde van 1451, *ibid.*, hoofdstuk 3.

¹⁰⁸ In 1437 maakte – naast Den Bosch – alleen Evere bezwaar tegen de telling bij de Raad van Brabant, en zijn aandeel werd inderdaad vanaf de vijfde termijn naar beneden bijgesteld, Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. cx-cxi.

1438-1439, en Aarschot, Tienen, Budel, Landen, Hannuit, Steenberg en Nederijse voor de bede van 1451.¹⁰⁹ In de loop van de vijftiende eeuw volgden aanpassingen in de haardstedetellingen elkaar steeds sneller op, om de individuele bijdragen rechtvaardiger te maken. Voor de bede van 1451 vereenvoudigde men het systeem ten opzichte van 1437, en halveerde het aantal categorieën belastingplichtigen van zes naar drie. Er werd geen onderscheid meer gemaakt tussen gemiddelde en kleine steden, en alle dorpen op het platteland werden voor hetzelfde bedrag aangeslagen.¹¹⁰ Bovendien werden de regels voor belastingplichtigen aangescherpt: nu moesten ook niet-ingezetenen van Brabant (onder wie Mechelaars) bijdragen voor goederen die ze in Brabant bezaten.¹¹¹ Ook veranderde de schaal van administratie, en werd die meer centraal georganiseerd: de wisselaars van de vier hoofdsteden werden nu expliciet belast met inning van de bede.¹¹² Daarnaast werd de klachtenprocedure aangepast: inwoners die klachten hadden over de schatting van de waarde van hun bezit, moesten nu een klacht indienen bij de dichtstbijzijnde hoofdstad. In geval van conflict zou de Raad van Brabant uitspraak doen.¹¹³

4.2.4 Na Filips de Goede: een nieuwe realiteit

Hoewel Brabanders onder Filips de Goede vrijwel permanent aan beden betaalden, draaide Filips de duimschroeven niet te strak aan. Anders was dat onder zijn zoon Karel de Stoute. Die liet een nieuwe wind waaien, waarbij hij het bestuur van het hertogdom meer naar zich toetrok. Hij hervormde de traditionele domeinadministratie, en voerde nieuwe centrale instituties in als de centrale Rekenkamer en het Parlement van Mechelen. Ook vroeg hij veel beden, en protesten daarover drukte hij de kop in. Toen Leuven en Brussel in 1474 te lang aarzelden met het toekennen

¹⁰⁹ Voor 1438-1439 zie *ibid.*, p. cxii. In 1451 werd Budel, op de grens van Brabant en Luik, niet getaxeerd op basis van zijn inwonertal, maar gerekend voor de helft van Maarheze en Zoerendonk samen. Deze vrijstelling verkreeg het omdat het in 1424 vrijwillig aan een bede voor Jan IV had betaald. Ook kregen verschillende plaatsen waar conventen goederen hadden kortingen, *ibid.*, p. cxxxix-cxli.

¹¹⁰ Nu telde men voor de armen in de steden elke tiende haard niet, en op het platteland elke vijfde, de haarden werden in de vier hoofdsteden getaxeerd op 11 schellingen, in de andere steden op 7,5 schellingen, en op het platteland op 6 schellingen, *ibid.*, p. cxxxvi.

¹¹¹ *Ibid.*, p. 46 (nr. 11, art.12).

¹¹² *Ibid.*, p. cxxxvi. Ook voorafgaand aan de Bourgondische periode verliep de betaling van de beden wel via de wisselaars van de vier grote steden, maar in 1437 werd daar niet expliciet melding van gemaakt, *ibid.*, p. cv-cvi. De commissiebrief van Peter van der Eyken spreekt slechts van hemzelf en *zijn gecommitteerden* (*ibid.*, p. 30-31 (nr. 4)).

¹¹³ *Ibid.*, p. 47-48 (nr. 11, art. 15-16). Vanouds waren het de gemeenschappen zelf die klachten regelden, zie boven, Kauch, *Administration et contrôle*, p. 184, Cuvelier, *Dénombrements*, p. lviiii.

van de bede, schroomde hij niet hun burgemeesters in hechtenis te nemen.¹¹⁴ De centralisatiepolitiek leidde tot ongenoegen bij zijn Brabantse onderdanen, die na Karels dood in 1477 in opstand kwamen en eisten dat de hervormingen zouden worden teruggedraaid, hoewel dat protest op de lange termijn weinig uithaalde.¹¹⁵

Begin 1478 stelden de geestelijken en edelen, de stad en het kwartier van Leuven, en de steden Nijvel, Vilvoorde en Lier aan de Staten voor om de belasting volledig te hervormen. Volgens hen moesten de geestelijkheid en wereldlijke staten niet langer verschillend worden belast. Alle personen die in Brabant woonden of er goederen bezaten, moesten hoofdelijk worden aangeslagen, naar rijkdom, erfgoederen, of beroep, zodat het geld werd gehaald waar het was, en niet bij degenen die de middelen niet hadden. Niet toevallig waren deze partijen degenen die de voorbije decennia het sterkst verarmd waren. De grote steden Brussel, Antwerpen en Den Bosch voelden niets voor dit voorstel en stelden dat het haardtellingensysteem, dat al lange tijd in zwang was, nog nooit tot serieuze grieven had geleid. De nieuwe hertog Maximiliaan van Oostenrijk gelastte de Rekenkamer om zich over de zaak te buigen, zonder zijn eigen belang uit het oog te verliezen. Hij liet de eerste termijn innen volgens de eerdere telling van 1464, en de tweede en derde volgens een nieuwe telling, georganiseerd in 1472. Deze nieuwe telling maakte geografisch verschil tussen delen in het platteland: de kwartieren van Antwerpen en Den Bosch werden hoger aangeslagen dan Brussel en Leuven, en Waals-Brabant ook op een eigen manier.¹¹⁶ De discussies uit 1478 laten wel zien dat het denken over administratie en belastingverdeling onder de Staten definitief veranderd was. Hoewel betrokkenen de cijfers nog steeds manipuleerden waar mogelijk, vertrouwden ze inmiddels allemaal op een nauwkeurige administratie en geloofden ze dat 'objectieve' cijfers zouden leiden tot een eerlijke verdeling van de bedelast. Het had lang geduurd voor de geesten rijp waren voor een dergelijke blik op het land maar inmiddels was de nieuwe administratieve mentaliteit gemeengoed geworden.

Desondanks was ook de eerdere vrees van de Staten, namelijk dat een gedetailleerde administratie een machtsmiddel voor de hertogen kon worden, werkelijkheid geworden. Konden een aantal hervormingen van Karel de Stoute na zijn dood nog worden teruggedraaid, op de lange termijn was het verzet van de Staten vergeefs. Vanaf 1494 zette Filips de Schone de centralisatiepolitiek

¹¹⁴ Van Uytven, 'Kern van een dynastieke federatie', p. 218.

¹¹⁵ Id., '1477 in Brabant'.

¹¹⁶ Namelijk Antwerpen en Den Bosch op 8 schellingen en 2 penningen per huis, Brussel en Leuven op 8 schellingen, en Waals-Brabant op 7 schellingen en 6 penningen, Cuvelier, *Dénombrements de foyers*, p. clv-clvii.

voort.¹¹⁷ Met het aantreden van de Habsburgse vorsten ging het hertogdom een nieuwe fase in, waarin de macht van de hertogen ten opzichte van hun steden toenam.¹¹⁸ De Staten zagen zich geconfronteerd met een nieuwe machtsbalans in het hertogdom. Niet langer konden zij beschikken over alle kennis en die controleren. Ze moesten ondergaan hoe de hertogen een sterker bestuur uitoefenden, met belasting als een steeds belangrijkere aanvulling op hun financiën en fiscale administratie als een instrument tot meer centralistisch bestuur.

Conclusie

In de veertiende en vijftiende eeuw brachten Brabanders het hertogdom op verschillende manieren administratief in kaart. Dit hoofdstuk betoogde dat de traditionele vorstelijke administratie een tamelijk selectief beeld van het hertogdom produceerde. Voor de oprichting van de Rekenkamer in 1404 gebruikten administratoren hun schriftelijke documentatie als ondersteuning voor hun werkzaamheden, maar was het geven van een overzicht van de ruimte geen doel op zich. Ook daarna bleven administratoren het hertogdom eerder definiëren op basis van typen inkomsten dan volgens een ruimtelijke indeling op basis van meierijen en ontvangerijen. Ook lokale ontvangers en gerechtsdienaren als ammans, meiers, schouten en baljuws, behielden een groot deel van de vijftiende eeuw hun eigen administratieve tradities, met wisselende aandacht voor het verstrekken van ruimtelijke gegevens. Gerechtsdienaren gaven op iets systematischer wijze ruimtelijke gegevens, wat gezien de aard van hun werkzaamheden voor de hand lag. Zo berustte de definitie van jurisdictie voor een deel op ruimte, bijvoorbeeld met betrekking tot de graad van jurisdictie die de hertog in verschillende meierijen in Waals-Brabant bezat, of de bevoegdheden van hertogelijke gerechtsdienaren om boetes op te leggen, arrestaties te verrichten of beslag te leggen op goederen.

In de fiscale sfeer produceerde de Brabantse administratie een gedetailleerder beeld van het hertogdom. De Staten van Brabant probeerden het inzicht dat de centrale administratie verwierf in de reële welvaart van gemeenschappen en individuen echter lange tijd te beperken. De oude verdeelsleutel die zij voor belastingen hanteerden, was niet gebaseerd op de reële economische welvaart van gemeenschappen. Eerder weerspiegelde die een politieke hiërarchie, niet alleen tussen steden, maar ook tussen meierijen en geestelijke instellingen. Toen dat systeem onder druk kwam te staan, kostte het de Staten grote moeite om tot een nieuwe verdeelsleutel te komen omdat die

¹¹⁷ Zie voor een beknopt overzicht, id., 'Kern van een dynastieke federatie', vooral p. 217-220, 230, en voor een meer uitgebreide bespreking van de gebeurtenissen rond 1477, id., '1477 in Brabant'. Voor nieuwe kwartierindeling, zie ARAB RK 134.

¹¹⁸ Van Uytven, 'Kern van een dynastieke federatie', p. 220-222.

oude ideeën over belastingen en percepties van Brabant ondergroef. Zij onderhandelden met elkaar en met de hertogen over de schaal van kennis over de welvaart van gemeenschappen die de centrale administratie mocht vergaren, en waartoe die mocht worden ingezet. Wanneer voor de bedeadministratie toch meer detailkennis moest worden verzameld, probeerden de Staten die te controleren, en te voorkomen dat die werd hergebruikt. Zo was de meer gedetailleerde belastingadministratie niet direct een resultaat van meer opgelegde centralisering, al droeg ze wel bij aan de integratie van het hertogdom als een samenhangende politieke ruimte.

De Staten maakten niet alleen bezwaar tegen een belastingverdeling gebaseerd op de reële economische draagkracht van gemeenschappen, omdat ze regelmatig en misschien zelfs hoofdelijke belastingen vreesden. Zij ontbeerden ook de kennis om in te schatten wat de effecten van zo'n hervorming zouden zijn voor individuele dorpen en steden. Zodra Filips de Goede zijn hervorming van het belastingstelsel had doorgevoerd en bleek dat de drie grote steden Leuven, Brussel en Antwerpen erop vooruit gingen, lieten zij hun bezwaren snel varen. Filips' hervorming gaf de Bourgondische hertogen wel een machtig instrument tot meer centralistisch bestuur, zoals de Staten al hadden gevreesd. Toch duurde het niet lang voor de nieuwe percepties van het hertogdom gemeengoed werden. Over de precieze verdeling van de belastingen, en daarmee de fiscale definitie van het hertogdom, bleven de Staten in de decennia die volgden onderhandelen. Maar niemand twijfelde meer aan het onderliggende principe dat een nauwkeuriger administratie zou leiden tot een eerlijker verdeling. Een fundamentele omslag in het denken over administratie had zich binnen een paar decennia voltrokken. De constructie van Brabant als administratieve ruimte was zo niet alleen het resultaat van een toenemende centralisering. Ze was het product van een politieke onderhandeling, die de Staten gebruikten voor de herdefinitie van machtsrelaties ten opzichte van elkaar en de hertog. De ideeën en belangen van de inwoners van het hertogdom speelden hierbij een beslissende rol.